...blic Instruction in Mysore

S.S.L.C. EXAMINATION

THE SANSKRIT TEXT

1942

1,000 Copies

MYSORE:
PRINTED BY THE ASST. SUPDT., GOVT. BRANCH PRESS
1941

विषयसूची

विद्यासम्प्रदायः

ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸಾದ ಹರಿಹರರಾಯನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಮಂಡಿಸಿದ್ದ ಶ್ರೀ ಸಾಯಣಾಚಾರ್ಯರು ಪರಮಪವಿತ್ರವಾದ ವೇದಗಳಿಗೆ ಭಾಷ್ಯವನ್ನು ರಚಿಸಿ ಲೋಕೋಪಕಾರಮಾಡಿದರು. ಅವರು ಋಗ್ವೇದ ಭಾಷ್ಯಕ್ಕೆ ಉಪೋದ್ಘಾತವನ್ನು ಬರೆಯುತ್ತಾ ಅದರ ಉಪಸಂಹಾರದಲ್ಲಿ ಈ ವಿದ್ಯಾಸಂಪ್ರದಾಯವನ್ನು ಬೋಧಿಸುವ ನಾಲ್ಕು ಮಂತ್ರಗಳನ್ನು ಶ್ರೀಯಾಸ್ಕಮಹರ್ಷಿಪ್ರಣೀತವಾದ ನಿರುಕ್ತದಿಂದ ಉದಾಹರಿಸಿದಾರೆ.

"**न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते**" ಎಂಬ ಸೂಕ್ತ್ಯನುಸಾರ ಜ್ಞಾನವೆಂಬುದು ಸರ್ವರಿಗೂ ಉಪಾದೇಯವಾದುದು. ಅದನ್ನು ಪಡೆಯಬೇಕಾದರೆ ವಿದ್ಯಾರ್ಜನೆಯು ಮುಖ್ಯವು. ನಮ್ಮ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯದ ಮೂಲಮಂತ್ರವೂ ಇದೇ ಆಗಿರುತ್ತದೆ. ವಿದ್ಯೆಯು ಅನಾದಿಕಾಲದಿಂದಲೂ ಗುರುವಿನಿಂದ ಶಿಷ್ಯನಿಗೆ ಪರಂಪರೆಯಾಗಿ ಬೋಧಿಸಲ್ಪಡುತ್ತಾ ಬಂದಿರುವುದು. ಪರಂಪರೆಯಾಗಿ ಬಂದಿರುವ ಪದ್ಧತಿಗೆ ಸಂಪ್ರದಾಯವೆಂದು ಹೆಸರು. ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗುರುಶಿಷ್ಯರು ಅನುಸರಿಸುವ ಪದ್ಧತಿಗೆ ವಿದ್ಯಾಸಂಪ್ರದಾಯವೆಂದು ಹೆಸರು. ಒಂದು ಪದ್ಧತಿಯು ಬಹುಕಾಲದಿಂದಲೂ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿರಬೇಕಾದರೆ ಕಾಲಚಕ್ರದ ತುಳಿತಕ್ಕೀಡಾಗದ ಕೆಲವು ಮುಖ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳಿರಬೇಕು. ಇಂತಹ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳನ್ನು ಸತ್ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳೆನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಉದಾಹರಣೆಗಾಗಿ ಗುರುವು ಶಿಷ್ಯನಿಗೆ ಪಾಠಹೇಳುವಾಗ ಶಿಷ್ಯನ ಮನಸ್ಸಿನ ಮೇಲೆ ಸರಿಯಾಗಿ ಪರಿಣಾಮವುಂಟಾಗಿ ಬೋಧೆಯಾಗುವಂತೆ ಸುಲಭರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಬೋಧಿಸುವನು. ಗುರುವಿನ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಶಿಷ್ಯನು ನಮ್ರತೆಯಿಂದಿರುವನು. ದ್ರೋಹಮಾಡುವುದಿಲ್ಲ. ಶಿಷ್ಯನು ಜಿತೇಂದ್ರಿಯನೂ, ಅಸೂಯೆಯಿಲ್ಲದವನೂ, ಸದಾಚಾರಸಂಪನ್ನನೂ ಆಗಿರುವನು. ಗುರುಶಿಷ್ಯರಿಬ್ಬರೂ ಯಾವಾಗಲೂ ಪರಸ್ಪರ ದ್ವೇಷಭಾವವಿಲ್ಲದವರಾಗಿರುತ್ತಾರೆ. ಇವೇಮೊದಲಾದ ಗುರುಶಿಷ್ಯಧರ್ಮವು ಸದಾ ಸ್ಮರಣೆಗೆ ಯೋಗ್ಯವಾದುದೆಂಬ ಭಾವನೆಯಿಂದ ಈ ವಿದ್ಯಾಸಂಪ್ರದಾಯವೆಂಬ ಭಾಗವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸಲಾಗಿದೆ. ವಿದ್ಯಾರ್ಜನೆಯಲ್ಲಿ ಗುರುಶಿಷ್ಯರಿಬ್ಬರೂ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿಯೂ ಪರಸ್ಪರವಾಗಿಯೂ ಎಷ್ಟರಮಟ್ಟಿಗೆ ಜವಾಬುದಾರರೆಂಬುದು ಇದರಿಂದ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ.

विद्यासम्प्रदायः

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम
गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि ।
असूयकायानृजवेऽयताय
न मां ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम् ॥ १ ॥

य आतृणत्त्यवितथेन कर्णा-
वदुःखं कुर्वन्नमृतं सम्प्रयच्छन् ।
तं मन्येत पितरं मातरं च
तस्मै न द्रुह्येत्कतमच्चनाह ॥ २ ॥

अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते
विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा ।
यथैव ते न गुरोर्भोजनीया-
स्तथैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तत् ॥ ३ ॥

यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तम्
मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।
यस्ते न द्रुह्येत्कतमच्चनाह
तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन् ॥ ४ ॥

ಗಜೇಂದ್ರ ಮೋಕ್ಷಃ

ಈ ಭಾಗವು ಭಾಗವತ ಮಹಾಪುರಾಣದಿಂದ ಆರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪುರಾಣಗಳ ಸಾಮಾನ್ಯ ಸ್ವರೂಪವು :— ಆರ್ಯರ ಆಚಾರವಿಚಾರಗಳು, ಸಾಂಘಿಕ, ಪಾರಮಾರ್ಥಿಕ, ರಾಜಕೀಯ, ಚಾರಿತ್ರಿಕ ವಿಷಯಗಳು, ಮತತತ್ವ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗಳು, ಪ್ರಪಂಚದ ಸೃಷ್ಟ್ಯಾದಿಕ್ರಮ, ದೇವರ್ಷಿ ರಾಜರ್ಷಿಗಳ ಅವತಾರ, ಅವರ ಜೀವನ ಚರಿತೆ ಮತ್ತು ವಂಶಾವಳಿ ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ಉಪಾಖ್ಯಾನಗಳ ಮೂಲಕವೂ, ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ಕಥೆ, ನೀತಿಕಥೆಗಳ ಮೂಲಕವೂ ಸರಳಶೈಲಿಯಿಂದ ಜನರಿಗೆ ಸುಲಭವಾಗಿ ತಿಳಿಯುವಂತೆ ಪುರಾತನ ಮಹರ್ಷಿಗಳು ಬರೆದು ಶೇಖರಿಸಿರುವ ಭಾರತ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ರಾಶಿಯು ಎನ್ನಬಹುದು. ಇಂತಹ ಮಹಾಪುರಾಣಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ೧೮. ಅವುಗಳು :—೧ ಬ್ರಹ್ಮ, ೨ ಪದ್ಮ, ೩ ವಿಷ್ಣು, ೪ ಶಿವ, ೫ ಭಾಗವತ, ೬ ನಾರದೀಯ, ೭ ಮಾರ್ಕಂಡೇಯ, ೮ ಅಗ್ನಿ, ೯ ಭವಿಷ್ಯ, ೧೦ ಬ್ರಹ್ಮವೈವರ್ತ, ೧೧ ಲಿಂಗ, ೧೨ ವರಾಹ, ೧೩ ಸ್ಕಾಂದ, ೧೪ ವಾಮನ, ೧೫ ಕೂರ್ಮ, ೧೬ ಮತ್ಸ್ಯ, ೧೭ ಗರುಡ, ೧೮ ಬ್ರಹ್ಮಾಂಡ. ಈ ಪುರಾಣಗಳ ಕಥೆ ಮುಂತಾದವು ಪ್ರಶ್ನೋತ್ತರ ರೂಪವಾದ ಸಂಭಾಷಣೆಯ ಮೂಲಕ ಬೆಳೆಯುತ್ತಾ ಹೋಗುತ್ತವೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಈ ಪುರಾಣಗಳನ್ನು ವ್ಯಾಸಮಹರ್ಷಿಗಳು ರಚಿಸಿ ತಮ್ಮ ಶಿಷ್ಯರಲ್ಲೊಬ್ಬನಾದ ರೋಮಹರ್ಷಣನೆಂಬ ಸೂತನಿಗೆ ಹೇಳಿದಂತೆ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ವ್ಯಾಸರೆಂಬ ಹೆಸರಿನ ಮಹರ್ಷಿಗಳು ಪ್ರತಿಯೊಂದು ದ್ವಾಪರಯುಗದಲ್ಲಿಯೂ ಅವತರಿಸಿ ವೇದ ವಿಭಾಗವನ್ನು ಮಾಡಿದರಂತೆ. ಇದುವರಿಗೂ ೨೮ ದ್ವಾಪರಯುಗಗಳಾಗಿವೆ. ಇಪ್ಪತ್ತೆಂಟನೆಯ ವ್ಯಾಸರೇ ಕೃಷ್ಣದ್ವೈಪಾಯನರು. ಇವರೇ ಭಾಗವತವನ್ನು ರಚಿಸಿದವರು. ಪುರಾಣ ಎಂಬ ಶಬ್ದಕ್ಕೆ "**पुरा भवम् पुराणम्**," "**पुरापि नवम् पुराणम्**" ಎಂದೂ ಅಥವಾ "**पुरा (अतीतागतार्थौ) अणतीति पुराणम्**" ಎಂಬ ವ್ಯುತ್ಪತ್ತಿಯಿಂದ ಪುರಾತನವಾದುದೆಂದೂ, ಭೂತವರ್ತಮಾನ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸತಕ್ಕದ್ದೆಂದೂ ಅಮರ ಸುಧಾಕಾರರು ವಿವಿಧಾರ್ಥಗಳನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಿರುತ್ತಾರೆ.

ಪುರಾಣವು "**सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । वंशानुचारितं चैव पुराणं पञ्च लक्षणम्**" ಎಂಬಂತೆ ಐದು ಲಕ್ಷಣ ಅಥವಾ ಅಂಗವುಳ್ಳದ್ದೆಂದು ಪುರಾಣಜ್ಞರು ನಿಶ್ಚಯಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಭಾಗವತ ಪುರಾಣವು ಈ ಐದು ಅಂಗಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿರುವುದಲ್ಲದೆ, ಭಗವಂತನಾದ ಶ್ರೀಮನ್ನಾರಾಯಣಮೂರ್ತಿಯ ವಿವಿಧಾವತಾರ ಲೀಲೆಗಳನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ವಿವರಿಸುತ್ತದೆ. ಭಗವನ್ಮಹಿಮಾ ವಿವರಣೆಯ ಮೂಲಕ ಮೋಕ್ಷಸಾಧಕವಾದ ಭಕ್ತಿಜ್ಞಾನವೈರಾಗ್ಯಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುವುದರಿಂದ ಇದಕ್ಕೆ ಭಾಗವತವೆಂದು ಹೆಸರು. ವ್ಯಾಸಪುತ್ರರಾದ ಶುಕಮಹರ್ಷಿಗಳು, ಋಷಿಶಾಪದಿಂದ ಸರ್ಪದಂಶವಾಗಿ ಸಾಯುತ್ತೇನೆಂದು ನಿಶ್ಚಯಿಸಿ

ಪ್ರಾಯೋಪವೇಶಮಾಡಿದ್ದ ಮುಮುಕ್ಷುವಾದ ಪರೀಕ್ಷಿದ್ರಾಜನಿಗೆ, ವ್ಯಾಸರ ಆಜ್ಞೆಯಿಂದ ಏಳು ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಪೂರ್ಣ ಭಾಗವತವನ್ನುಪದೇಶಿಸಿದರೆಂದೂ, ಅದರಿಂದ ಆತನು ಪರಮಾತ್ಮನ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ತಿಳಿದು ಮುಕ್ತನಾದನೆಂದೂ ಭಾಗವತ ಪುರಾಣದ ಉಪೋದ್ಘಾತದಲ್ಲಿದೆ.

ಈ ಪುರಾಣವು ೧೨ ಸ್ಕಂಧಗಳು ಉಳ್ಳದ್ದಾಗಿದೆ. ಗಜೇಂದ್ರಮೋಕ್ಷವು ಎಂಟನೇ ಸ್ಕಂಧದ ಎರಡು, ಮೂರು, ನಾಲ್ಕನೇ ಅಧ್ಯಾಯಗಳಲ್ಲಿ ಉಕ್ತವಾಗಿದೆ. ಅದನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರಿಂದ, ಆಪತ್ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪತ್ನೀ ಪುತ್ರಾದಿಗಳು ಯಾರೂ ನಮ್ಮನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಲಾರರು. ಶರಣಾಗತವತ್ಸಲನಾದ ಆ ಪರಮಾತ್ಮನೊಬ್ಬನೇ ನಮ್ಮನ್ನು ಕಾಪಾಡುವವನು. ಆದುದರಿಂದ ದೇಹ ಗೇಹ ಪತ್ನೀ ಪುತ್ರಾದಿಗಳಲ್ಲಿರುವ ದುರಭಿಮಾನವನ್ನು ತೊರೆದು ನಿತ್ಯಾನಂದಪ್ರಾಪ್ತಿಗಾಗಿ ಆ ಪರಮಾತ್ಮನನ್ನೇ ಶರಣ ಹೋಗಬೇಕೆಂಬ ಅಮೂಲ್ಯವಾದ ವಿಷಯವು ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ.

गजेन्द्रमोक्षः

तत्रापि जज्ञे भगवान् हरिण्यां हरिमेधसः ।
हरिरित्याहृतो येन गजेन्द्रो मोचितो ग्रहात् ॥

राजोवाच—

बादरायण ! एतत्ते श्रोतुमिच्छामहे वयम् ।
हरिर्यथा गजपतिं ग्राहग्रस्तममूमुचत् ॥
तत्कथासु महत्पुण्यं धन्यं स्वस्त्ययनं शुभम् ।
यत्र यत्रोत्तमश्लोको भगवान् गीयते हरिः ॥

सूत उवाच—

परीक्षितैवं स तु बादरायणिः
प्रायोपविष्टेन कथासु नोदितः ।
उवाच विप्राः प्रतिनन्द्य पार्थिवं
मुदा मुनीनां सदसि स्म शृण्वताम् ॥

आसीद्गिरिवरो राजंस्त्रिकूट इति विश्रुतः ।
क्षीरोदेनावृतः श्रीमान् योजनायुतमुच्छ्रितः ॥ १ ॥

तस्य द्रोण्यां भगवतो वरुणस्य महात्मनः ।
उद्यानमृतुमन्नाम आक्रीडं सुरयोषिताम् ॥ २ ॥

तस्मिन्सरस्सुविपुलं लसत्काञ्चनपङ्कजम् ।
कुमुदोत्पलकह्लारशतपत्रश्रियोर्जितम् ॥ ३ ॥

तत्रैकदा तद्गिरिकाननाश्रयः
करेणुभिर्वारणयूथपश्चरन् ।

सकण्टकान् कीचकवेणुवेत्रवत्
  विशालगुल्मं प्रमृजन् वनस्पतीन् ॥ ४ ॥

स घर्मतप्तः करिभिः करेणुभिः
  वृतो मदच्युत्कलभैरनुद्रुतः ।
वृतस्स्वयूथेन तृषार्दितेन त
  त्सरोवराभ्याशमथागमद्द्रुतत् ॥ ५ ॥

विगाह्य तस्मिन्नमृताम्बु निर्मलं
  हेमारविन्दोत्पलरेणुवासितम् ।
पपौ निकामं निजपुष्करोद्धृतं
  ह्यात्मानमद्भिः स्नपयन् गतक्लमः ॥ ६ ॥

तं तत्र कश्चिन्नृप दैवचोदितो
  ग्राहो बलीयांश्चरणे रुषाग्रहीत् ।
यदृच्छयैवं व्यसनं गतो गजो
  यथा बलं सोऽतिबलो विचक्रमे ॥ ७ ॥

नियुध्यतोरेवमिभेन्द्रनक्रयोः
  विकर्षतोरन्तरतो बहिर्मिथः ।
समास्सहस्रं व्यगमन्महीपते
  सप्राणयोश्चित्रममंसतामराः ॥ ८ ॥

ततो गजेन्द्रस्य मनोबलौजसां
  कालेन दीर्घेण महानभूद्व्ययः ।
विकृष्यमाणस्य जलेऽवसीदतो
  विपर्ययोऽभूत्सकलं जलौकसः ॥ ९ ॥

इत्थं गजेन्द्रस्स यदाप सङ्कटं
  प्राणस्य देही विवशो यदृच्छया ।
अपारयन्नात्मविमोक्षणे चिरं
  दध्याविमां बुद्धिमथाभ्यपद्यत ॥ १० ॥

नमामिमे ज्ञातय आतुरं गजाः
   कुतः करिण्यः प्रभवन्ति मोचितुम् ।
ग्राहेण पाशेन विधातुरावृतोऽ-
   प्यहं च तं यामि परं परायणम् ॥ ११ ॥

यः कश्चनेशो बलिनोऽन्तकोरगात्
   प्रचण्डवेगादभिधावतो भृशम् ।
भीतं प्रपन्नं परिपाति यद्भयात्
   मृत्युः प्रधावत्यरणं तमीमहि ॥ १२ ॥

एवं व्यवसितो बुध्या समाधाय मनो हृदि ।
जजाप परमं जाप्यं प्राग्जन्मन्यनुशिक्षितम् ॥ १३ ॥

ओं नमो भगवते तस्मै यत एतच्चिदात्मकम् ।
पुरुषायादिबीजाय परेशायाभिधीमहि ॥ १४ ॥

यस्मिन्निदं यतश्चेदं येनेदं य इदं स्वयम् ।
योऽस्मात्परस्माच्च परस्तं प्रपद्ये स्वयंभुवम् ॥ १५ ॥

न यस्य देवा ऋषयः पदं विदुः
   जन्तुः पुनः कोऽर्हति गन्तुमीरितुम् ।
यथा नटस्याकृतिभिर्विचेष्टतो
   दुरत्ययानुक्रमणस्समावतु ॥ १६ ॥

दिदृक्षवो यस्य पदं सुमङ्गलं
   विमुक्तसङ्गा मुनयस्सुसाधवः ।
चरन्त्यलोकव्रतमव्रणं वने
   भूतात्मभूतास्सुहृदस्स मे गतिः ॥ १७ ॥

न विद्यते यस्य च जन्म कर्म वा
   न नामरूपे गुणदोष एव वा ।
तथापि लोकाप्ययसंभवाय यः
   स्वमायया तान्यनुकालमृच्छति ॥ १८ ॥

नमो नमस्तेऽखिलकारणाय
निष्कारणायाद्भुतकारणाय ।
सर्वागमाम्नायमहार्णवाय
नमोऽपवर्गाय परायणाय ॥ १९ ॥

मादृक्प्रपन्नपशुपाशविमोक्षणाय
मुक्ताय भूरिकरुणाय नमोऽलयाय ।
स्वांशेन सर्वतनुभृन्मनसि प्रतीत-
प्रत्यग्दृशे भगवते बृहते नमस्ते ॥ २० ॥

आत्मात्मजाप्तगृहवित्तजनेषु सक्तैः
दुष्प्रापणाय गुणसङ्गविवर्जिताय ।
मुक्तात्मभिस्स्वहृदये परिभाविताय
ज्ञानात्मने भगवते नम ईश्वराय ॥ २१ ॥

जिजीविषे नाहमिहामुया कि-
मन्तर्बहिश्चावृतयेभयोन्या ।
इच्छामि कालेन न यस्य विप्लवः
तस्यात्मलोकावरणस्य मोक्षम् ॥ २२ ॥

तं तद्वदार्तमुपलभ्य जगन्निवासः
स्तोत्रं निशम्य दिविजैस्सह संस्तुवद्भिः ।
छन्दोमयेन गरुडेन स उह्यमानः
चक्रायुधोऽभ्यगमदाशु यतो गजेन्द्रः ॥ २३ ॥

सोऽन्तस्सरस्युरुबलेन गृहीत आर्तो
दृष्ट्वा गुरुत्मति हरिं ख उपात्तचक्रम् ।
उत्क्षिप्य साम्बुजकरं गिरमाह कृच्छ्रात्
नारायणाखिलगुरो भगवन्नमस्ते ॥ २४ ॥

तं वीक्ष्य पीडितमजस्सहसावतीर्य
सग्राहमाशु सरसः कृपयोज्जहार ।

ग्राहाद्विपाटितमुखादरिणा गजेन्द्रं
संपश्यतां हरिरमूमुचदुस्रियाणाम् ॥ २५ ॥

एवं विमोक्ष्य गजयूथपमब्जनाभः
तेनापि पार्षदगतिं गमितेन युक्तः ।
गन्धर्वसिद्धविबुधैरुपगीयमान-
कर्माद्भुतं स्वभवनं गरुडासनोऽगात् ॥ २६ ॥

वीरोऽभिमन्युः

ಈ ಭಾಗವು ಕ್ಷೇಮೇಂದ್ರ ವಿರಚಿತವಾದ ಭಾರತಮಂಜರೀ ಗ್ರಂಥದ ದ್ರೋಣ ಪರ್ವದಿಂದ ಆರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕ್ಷೇಮೇಂದ್ರನು ಕಾಶ್ಮೀರ ದೇಶದವನು ಕ್ರಿ. ಶ. ೧೧ನೇ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕಾಶ್ಮೀರದ ರಾಜನಾದ ಅನಂತರಾಜನ ಕಾಲದಲ್ಲಿದ್ದವನು. ಇವನ ತಂದೆ ಪ್ರಕಾಶೇಂದ್ರ. ಕ್ಷೇಮೇಂದ್ರನಿಗೆ ವ್ಯಾಸದಾಸನೆಂಬ ಹೆಸರೂ ಇದ್ದಂತೆ ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ. ಇವನು ಅಭಿನವಗುಪ್ತಾಚಾರ್ಯನೇ ಮೊದಲಾದ ದೊಡ್ಡ ಪಂಡಿತರಲ್ಲಿ ಸಾಹಿತ್ಯ, ಗಣಿತ, ಜ್ಯೋತಿಷ ಮೊದಲಾದ ಆಗಣ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದ್ದ ಸಕಲ ವಿದ್ಯೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಪಾರಂಗತನಾಗಿದ್ದನು. ಇವನು ಬೃಹತ್ಕಥಾಮಂಜರೀ ಮೊದಲಾದ ಮೂವತ್ತೆರಡು ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿರುವನು. ಯಾವುದನ್ನು ವರ್ಣಿಸಿದರೂ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವಾಗಿ ನಡೆದಂತೆ ವರ್ಣಿಸುವುದು ಇವನ ಕೌಶಲ. ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ಮೂಲಾಭಿಪ್ರಾಯಕ್ಕೆ ವಿರೋಧವಿಲ್ಲದಂತೆ ಹೇಳುವ ಜಾಣ್ಮೆಯೂ ಇವನಲ್ಲಿದೆ. "ಯಾರು ಸರಳಹೃದಯರಲ್ಲವೋ ಯಾರಿಗೆ ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ವಿಶ್ವ ಸೌಂದರ್ಯವು ರುಚಿಸದೋ, ಯಾರಿಗೆ ಸರಳ ಕವಿತಾಮಾಧುರ್ಯವು ರುಚಿಸದೋ, ಅಂತಹವರ ವಿದ್ಯೆಯು ಕುರುಡನು ಸೂರ್ಯನನ್ನು ನೋಡಿದಂತಾಗುತ್ತದೆ" ಎಂದು ಹೇಳಿದಾನೆ. ಇದರಿಂದ ಇವನ ಕವಿತೆಯೂ, ಇವನ ಭಾವವೂ ಎಂತಹದೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಸಮಾಜ ಸುಧಾರಣೆಯ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಇವನಿಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಆಸಕ್ತಿ ಇದ್ದಿತು. ಇವನು ತನ್ನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅವಿವೇಕವೆಂದು ಕಂಡುಬಂದ ಯಾವುದನ್ನೂ ಖಂಡಿಸದೇ ಬಿಟ್ಟಿಲ್ಲ. ಕಲಾವಿಲಾಸ, ದರ್ಪದಲನ, ಸೇವ್ಯಸೇವಕೋಪದೇಶ, ನರ್ಮಮಾಲಾ ಮೊದಲಾದ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಇದಕ್ಕಾಗಿಯೇ ಬರೆದು ಇದಾನೆ.

ಭಾರತಮಂಜರೀಯಲ್ಲಿ ಮಹಾಭಾರತ ಕಥೆಯನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ರಚಿಸಿದಾನೆ. ಕುರುಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಕೌರವರಿಗೂ ಪಾಂಡವರಿಗೂ ಘೋರ ಯುದ್ಧವು ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಆದಿಯಲ್ಲಿ ಭೀಷ್ಮನು ದುರ್ಯೋಧನನ ಸೈನ್ಯಾಧಿಪತ್ಯವನ್ನು ವಹಿಸಿ ಹತ್ತು ದಿನಗಳು ಘೋರವಾಗಿ ಕದನಮಾಡಿದನು. ಅನಂತರ ದ್ರೋಣನು ಸೈನ್ಯಾಧಿಪತ್ಯವನ್ನು ವಹಿಸಿ ತಾನು ಧರ್ಮರಾಯನನ್ನು ಹಿಡಿದು ತಂದು ದುರ್ಯೋಧನನಿಗೆ ಕೊಡುವುದಾಗಿ ವಾಗ್ದಾನ ಮಾಡಿದನು. ಆದರೆ ಮೊದಲಿನ ಎರಡು ದಿನಗಳ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿಯೂ ದ್ರೋಣನು ಧರ್ಮರಾಯನನ್ನು ಹಿಡಿಯಲು ಅರ್ಜುನನು ಅವಕಾಶ ಕೊಡಲಿಲ್ಲ. ಆದುದರಿಂದ ಮೂರನೇ ದಿನ ಅರ್ಜುನನನ್ನು ದೂರ ಸಾಗಿಸಿ ಧರ್ಮರಾಯನನ್ನು ಹಿಡಿಯಬೇಕೆಂಬುದೇ ದ್ರೋಣನ ಉದ್ದೇಶ. ಸಂಶಪ್ತಕರನ್ನು ನಿಗ್ರಹಿಸಲು ಅರ್ಜುನನು ಹೋದ ಸಮಯವನ್ನು ನೋಡಿ ಅಭೇದ್ಯವಾದ ಚಕ್ರವ್ಯೂಹವನ್ನು ಕಟ್ಟಿ ಪಾಂಡವರನ್ನು ನಿಗ್ರಹಿಸಲು ದ್ರೋಣನು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದನು. ಆಗ ಅಲ್ಲಿ ಇದ್ದ ಪಾಂಡವ ಪಕ್ಷೀಯರಲ್ಲಿ ಅಭಿಮನ್ಯು ಒಬ್ಬನಿಗೇ ಚಕ್ರವ್ಯೂಹವನ್ನು ಭೇದಿಸುವುದು ತಿಳಿದಿತ್ತಾದುದರಿಂದ ಅವನನ್ನು ನಿಯಮಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಇಲ್ಲಿ ಒಂಟಿಯಾದ ಅಭಿಮನ್ಯುವು ತೋರಿಸಿದ ವೀರತ್ವವನ್ನು ನಾವು ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ.

वीरोऽभिमन्युः

ततः प्रातः समभ्येत्य गुरुं दुर्योधनोऽब्रवीत् ।
वर्णयन् भृशसन्तप्तः पाण्डवानां पराक्रमम् ॥ १ ॥

शक्तिमन्तः प्रणयिनामभिजाता यशस्विनः ।
वृथा मनोरथं कर्तुं शिक्षिता न भवद्विधाः ॥ २ ॥

श्रुत्वा सुयोधनेनोक्तं जगाद कलशोद्भवः ।
दुर्ग्राह्यः पाण्डवो राजन्गुप्तो गाण्डीवधन्वना ॥ ३ ॥

तथाप्यद्यकरोम्येष यथाशक्ति हितं तव ।
संशप्तकाः पुनर्यान्तु रथादाकृष्य फल्गुनम् ॥ ४ ॥

आचार्येणेति गदिते संशप्तकगणाः पुनः ।
समाहूयार्जुनं निन्युः दक्षिणाशां युयुत्सवः ॥ ५ ॥

रामशिष्यस्ततो द्रोणः क्षत्रियक्षयदीक्षितः ।
संसारचक्रदुर्भेद्यं चक्रव्यूहं विनिर्ममे ॥ ६ ॥

नाभिमध्ये स्वयं श्रीमान्राजा तस्थौ सुयोधनः ।
जयद्रथेन सहितो द्रोणो व्यूहमुखोऽभवत् ॥ ७ ॥

तदपारं बलं दृष्ट्वा व्यूहं विक्रमशालिभिः ।
द्रोणनिर्दारितानीकः प्रदध्यौ धर्मनन्दनः ॥ ८ ॥

स सौभद्रं रणे मत्वा कंसारिसमविक्रमम् ।
बभाषे सन्निधौ राज्ञां त्रैलोक्यविजयक्षमम् ॥ ९ ॥

अभिमन्यो तव पिता यातः संशप्तकान्प्रति ।
तद्वोढुमर्हसि धुरं त्वमिमां तद्गुणाधिकः ॥ १० ॥

कृष्णोऽर्जुनो रौक्मिणेयस्त्वं वा वज्रिपराक्रमः ।
प्रगल्भः पञ्चमो नास्ति चक्रव्यूहविभेदने ॥ ११ ॥

श्रुत्वैतदूचे सौभद्रः प्रहर्षोत्फुल्ललोचनः ।
एष व्यूहं विदार्याद्य प्रविशामि त्वदाज्ञया ॥ १२ ॥

निर्गन्तुमनभिज्ञं मामनुयान्तु महारथाः ।
उक्तेऽर्जुनसुतेनेति युधिष्ठिरमुखैर्नृपैः ॥
तथेत्याभिहिते सूतं सौभद्रः समचोदयत् ॥ १३ ॥

स मुक्तशैशवो वीरः केसरीव त्रिहायनः ।
मन्यमानो रणमुखे वराकं सर्वराजकम् ॥ १४ ॥

कान्तः कनकसन्नाहो बद्धखड्गो विभूषितः ।
कौतुकात्क्ष्मामिवायातो वीरस्सुरकुमारकः ॥ १५ ॥

अकठोरतराकारो वीरो जरठविक्रमः ।
द्रोणानीकं शरैश्चक्रे क्षुभिताम्भोधिविभ्रमम् ॥ १६ ॥

ततः प्रवृत्ते समरे महतामपि मोहने ।
विदार्य व्यूहमविशत्सौभद्रस्तीक्ष्णविक्रमः ॥ १७ ॥

लाघवे सौष्ठवे चित्रं यातमेकमनेकताम् ।
दृष्ट्वा प्रविष्टं तं सर्वे कुरुवीराः समाद्रवन् ॥ १८ ॥

भग्ने ततः कुरुबले द्रोणकर्णकृपाः पुनः ।
द्रौणिहार्दिक्यगान्धारशरशल्यबृहद्बलाः ॥ १९ ॥

भूरिभूरिश्रवाश्चित्रदुश्शासनसुयोधनाः ।
अन्ये चाभ्येत्य भूपालाः सायकैस्तमवाकिरन् ॥ २० ॥

तस्य पार्थकुमारस्य कुमारस्येव दानवाः ।
शक्त्या शक्तिमतो युद्धे निर्जितास्ते प्रदुद्रुवुः ॥ २१ ॥

अत्रान्तरे पाण्डुसुतान्प्रवेष्टुं व्यूहमुद्यतान् ।
अवारयद्भर्गवराद्दृप्तो राजा जयद्रथः ॥ २२ ॥

अभिमन्युर्विशत्राशासुच्चकर्त शिरोवनम् ।
तेन तुल्यवयोवेशे राजपुत्रशते हते ॥ २३ ॥

विद्रुते भूभुजां चक्रे भग्नमानः सुयोधनः ।
निशश्वास ह्रिया नम्रः सौभद्रशरदारितः ॥ २४ ॥

स बभौ बिम्बितो राज्ञां खड्गेषु कवचेषु च ।
एको विश्वक्षयायेव प्रयातो विश्वरूपताम् ॥ २५ ॥

तं दहन्तमनेकानि दृष्ट्वा शरशतार्चिषा ।
आचार्यमेत्य राधेयो गाढविद्धः समभ्यधात् ॥ २६ ॥

बालोऽप्यबालचरितः काकुत्स्थसमविक्रमः ।
अशेषं क्षपयत्येष सैन्यं वज्रिसुतात्मजः ॥ २७ ॥

विधीयतामत्र नीतिः दुर्जयोऽयमुपेक्षितः ।
त्वदधीना हि युद्धेऽस्मिन्कौरवाणां जयश्रियः ॥ २८ ॥

श्रुत्वैतत्सस्मितो द्रोणः सूतपुत्रमभाषत ।
सत्यं हिनास्ति पृतनां मुहूर्तेनार्जुनात्मजः ॥ २९ ॥

अस्य धैर्यममर्यादं दृष्ट्वा प्रौढं च विक्रमम् ।
रोमाञ्चकञ्चुकः कायः कस्य नाम न जायते ॥ ३० ॥

सुभाषितमञ्जरी

ಜನಜೀವನದ ವಿವಿಧ ನಡೆವಳಿಕೆಗಳನ್ನೂ ಅನುಭವಗಳನ್ನೂ ಕವಿಗಳು ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಪ್ರತಿಭೆಗನುಗುಣವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸುವುದು ಪದ್ಧತಿ. ಅದರಲ್ಲಿ ಯಾವ ಅಂಶವೂ ನಮಗೆ ತಿಳಿಯದೇ ಇರುವುದಲ್ಲ. ಅನುಭವಕ್ಕೆ ಬರದೇ ಇರುವುದಲ್ಲ. ಅದರೆ ಕವಿಯು ಅದನ್ನು ಹೇಳುವ ರೀತಿಯೇ ಬೇರೆ. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಮಹಾಕವಿ ವಚನಗಳನ್ನು ಬಾರಿಬಾರಿಗೂ ಸ್ಮರಿಸಿ ಆನಂದವನ್ನೂ ಪ್ರಯೋಜನವನ್ನೂ ಹೊಂದುತ್ತೇವೆ. ಇಂತು ಪರಿಚಿತವಾದ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಲೋಕೋತ್ತರವಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ, ಅಂದರೆ ಕೇಳುವವರಿಗೆ ಚಮತ್ಕಾರವನ್ನುಂಟುಮಾಡುವಂತೆ ಕವಿಯು ಪಾಡುವ ಸವಿನುಡಿಯು ಸುಭಾಷಿತವೆನಿಸುವುದು.

ಸುಭಾಷಿತ ಗ್ರಂಥಗಳು ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಬಹಳವಾಗಿವೆ ಈಗ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿರುವ ಸುಭಾಷಿತ ಪದ್ಯಗಳು ಕಾಳಿದಾಸಮಹಾಕವಿ ವಿರಚಿತವಾದ ಅಭಿಜ್ಞಾನ ಶಾಕುಂತಲ ನಾಟಕದ ನಾಲ್ಕನೇ ಅಂಕದಲ್ಲಿವೆ.

ಕಾಶ್ಯಪನು ತನ್ನ ಸಾಕುಮಗಳಾದ ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು ಅವಳ ಪತಿ ಗೃಹಕ್ಕೆ ಪ್ರಥಮತಃ ಕಳುಹಿಸಿಕೊಡುವ ಕಾಲದ ಅವನ ಮನೋಭಾವ, ಅವನು ಮಾಡಿದ ಉಪದೇಶ, ಆಶೀರ್ವಾದ ಮೊದಲಾದ ಗೃಹಚಿತ್ರವು ಈ ಆರು ಪದ್ಯಗಳಿಂದ ವಿಶದವಾಗುತ್ತದೆ.

सुभाषितमञ्जरी

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया
कण्ठः स्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम् ।
वैक्लव्यं मम तावदीदृशमहो स्नेहादरण्यौकसः
पीड्यन्ते गृहिणः कथन्नु तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः ॥ १ ॥

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या
नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।
आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ॥ २ ॥

शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः ।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥ ३ ॥

अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे
विभवगुरुभिः कृत्यैस्तस्य प्रतिक्षणमाकुला ।
तनयमचिरात्प्राचीवार्कं प्रसूय च पावनं
मम विरहजां न त्वं वत्से शुचं गणयिष्यसि ॥ ४ ॥

भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी
दौष्यन्तिमप्रतिरथं तनयं निवेश्य ।
भर्त्रा तदर्पितकुटुम्बभरेण सार्धं
शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥ ५ ॥

अर्थो हि कन्या परकीय एव
तामद्य संप्रेष्य परिग्रहीतुः ।
जातो ममायं विशदः प्रकामं
प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा ॥ ६ ॥

चन्द्रापीडस्य बाल्यम्

ಈ ಕಥಾಭಾಗವು ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಬಾಣಭಟ್ಟನು ರಚಿಸಿದ ಕಾದಂಬರೀ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥದಿಂದ ತೆಗೆದುದಾಗಿದೆ. ಬಾಣಭಟ್ಟನು ಸಂಸ್ಕೃತ ಕವಿಪುಂಗವರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬನೆಂದು ಎಲ್ಲರೂ ಒಪ್ಪುತ್ತಾರೆ. ಈತನು ಕ್ರಿಸ್ತಶಕ ೭ನೇ ಶತಮಾನದ ಆದಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾದ ಹರ್ಷವರ್ಧನ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದವನು. ಈತನು ವಾತ್ಸ್ಯಾಯನ ಗೋತ್ರದವನು. ತಂದೆ ಚಿತ್ರಭಾನು. ತಾಯಿ ರಾಜ್ಯದೇವಿ. ಇವನು ಹುಟ್ಟಿದ ಕೆಲವು ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಇವನ ತಾಯಿಯು ಮೃತಳಾದಳು. ಸುಮಾರು ೧೪ ವಯಸ್ಸಿನವನಾಗಿದ್ದಾಗ ತಂದೆಯನ್ನೂ ಕಳೆದುಕೊಂಡನು. ಹೀಗೆ ಅನಾಥನಾದ ಈ ಹುಡುಗನು ತನ್ನ ಮಿತ್ರರೊಂದಿಗೆ ಅನೇಕ ವರ್ಷಕಾಲ ಊರಿಂದೂರಿಗೆ ಅಲೆಯುತ್ತಿದ್ದನು. ಮೊದಮೊದಲು ಜನರು ಈ ಯುವಕನನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಆಕಸ್ಮಿಕವಾಗಿ ಸಂಭವಿಸಿದ ದೇಶಸಂಚಾರದಿಂದ ಅಮೂಲ್ಯವಾದ ಲೋಕಾನುಭವವನ್ನೂ ಮನೋವಿಕಾಸವನ್ನೂ ಪಡೆದನು. ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ವಿದ್ವದ್ಗೋಷ್ಠಿಯಲ್ಲಿ ಸೇರಿ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿಕೊಂಡನು. ಒಳ್ಳೆಯ ವಿದ್ವಾಂಸನಾಗಿ ಕೊನೆಗೆ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಆಸ್ಥಾನಕವಿಯಾಗಿ ಗೌರವ ಪಡೆದನು. ರಾಜನ ಮೇಲಿದ್ದ ಪ್ರೀತಿಯ ಕುರುಹಾಗಿ ಹರ್ಷಚರಿತವೆಂಬ ಗದ್ಯಕಾವ್ಯವನ್ನು ರಚಿಸಿ ಆತನ ಸಾಹಸ ಸದ್ಗುಣಗಳನ್ನು ಕೊಂಡಾಡಿದನು. ಅನಂತರ ಲೋಕೋತ್ತರವಾದ ಕಾದಂಬರೀ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥರತ್ನವನ್ನು ಲೋಕಕ್ಕೆ ಅನುಗ್ರಹಿಸಿದನು. ಗಂಧರ್ವ ಕನ್ಯೆಯಾದ ಕಾದಂಬರೀ ಎಂಬುವವಳ ವಿಷಯವಾಗಿ ಬರೆದ ಕಾವ್ಯವಾದುದರಿಂದ ಇದಕ್ಕೆ ಕಾದಂಬರೀ ಎಂದು ಹೆಸರು. ಅಲ್ಲಿಂದೀಚೆಗೆ ರಚಿತವಾದ ಕಥೆಗಳಿಗೆಲ್ಲಾ ಇದು ಆದರ್ಶವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಕಥೆಗೆ ಕಾದಂಬರೀ ಎಂಬುದು ಪರ್ಯಾಯಶಬ್ದವಾಗಿ ರೂಢಿಗೆ ಬಂದಿದೆ. ಇದರಿಂದ ಕಾದಂಬರೀ ಮಾಹಾತ್ಮ್ಯವೆಂತಹದು; ಈ ಗ್ರಂಥವು ಜನರಿಗೆ ಎಷ್ಟು ಪ್ರಿಯವಾಗಿದೆ; ಎಷ್ಟು ಉತ್ಕೃಷ್ಟರೀತಿಯಲ್ಲಿ ರಚಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ—ಎಂಬುದನ್ನು ಸುಲಭವಾಗಿ ಊಹಿಸಬಹುದು.

ಬಾಣಭಟ್ಟನ ಜ್ಞಾನವು ಅಪಾರವಾದುದು. ಅವನು ವರ್ಣಿಸದಿದ್ದವಸ್ತುವಿಲ್ಲ. ಉತ್ಪ್ರೇಕ್ಷಿಸದೇ ಇದ್ದ ಸನ್ನಿವೇಶವಿಲ್ಲ. ಆದುದರಿಂದ "**बाणोच्छिष्टं जगत्सर्वम्**" ಎಂಬ ಗಾದೆಯು ಈಗಲೂ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಪದ್ಯಕಾವ್ಯವನ್ನು ಬರೆಯುವುದಕ್ಕಿಂತ ಗದ್ಯಕಾವ್ಯವನ್ನು ರಚಿಸುವುದು ಕಷ್ಟತರವೆಂದು ಕೆಲವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಆದುದರಿಂದಲೇ "**गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति**" ಎಂಬ ಹೇಳಿಕೆಯು ರೂಢಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಬಾಣಭಟ್ಟನು ಈ ಒರೆಗಲ್ಲಿನ ಪರೀಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿ ಅದ್ವಿತೀಯನಾಗಿ ಉತ್ತೀರ್ಣನಾಗಿದಾನೆ. ಬಾಣಭಟ್ಟನ ಮನಸ್ಸು ಅನಂತವಾದ ಪ್ರತಿಭೆಯ ಗಣಿ; ಆದುದರಿಂದ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿಗೆ ಚ್ಯುತಿಯಿಲ್ಲ. ಅವನ ಪಾಂಡಿತ್ಯವು ಅಗಾಧವಾದುದು; ಆದುದರಿಂದ ನಿರರ್ಗಳವಾದ ಶೈಲಿ. ಕಥಾಭಾಗವನ್ನು ವರ್ಣಿಸುವಾಗ, ಮತ್ತು ಪಾತ್ರಗಳ ಪರಸ್ಪರ ಸಂಭಾಷಣೆಯನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುವಾಗ ಬಾಣನ ಶೈಲಿ ಅನುಪಮ; ಲಲಿತ ಮತ್ತು ಮೃದು ಮಧುರ.

ಕವಿಯು ಪ್ರಪಂಚದ ವಿವಿಧವಾದ ಅನುಭವಗಳನ್ನೂ ವಿಚಿತ್ರವಾದ ಸಾಂಸಾರಿಕ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನೂ ಅನಿರ್ವಚನೀಯವಾದ ಮನಃಪ್ರವಾಹಗಳನ್ನೂ ಅಂತರಂಗತರಂಗಗಳನ್ನೂ ಅಸದೃಶ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ನಮ್ಮ ಅವಗಾಹನೆಗೆ ತರುತ್ತಾನೆ. ಅವನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸುತ್ತಾ ಅವುಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಮಗ್ನರಾಗುವುದು ಹೊಸದಲ್ಲ. "**कादंबरीरसज्ञानामाहारोपि न रोचते**" ಎಂಬ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕವಾದ ಪ್ರಶಂಸೆಯು ಈಗಲೂ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಅನ್ವಯಿಸತಕ್ಕದ್ದಾಗಿದೆ. ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಶುಕನಾಸೋಪದೇಶ, ಮಹಾಶ್ವೇತಾ ವೃತ್ತಾಂತವೇ ಮುಂತಾದುವನ್ನು ಓದಲು ಹೊರಟರೆ ಅದು ಮುಗಿಯುವವರೆಗೂ ಆಹಾರವು ಯಾರಿಗೂ ಬೇಕಾಗದು. ಕಾದಂಬರಿಯನ್ನು ಓದಿ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಪರಿಶ್ರಮ ಹೊಂದಿದರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ರಚಿಸುವುದಾಗಲೀ ವ್ಯವಹರಿಸುವುದಾಗಲೀ ಅತಿಸುಲಭ. ಆದುದರಿಂದ ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ಕಾದಂಬರಿಯಂತಹ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಶ್ರದ್ಧೆಯಿಂದ ಓದಬೇಕು. ಭಾಷಾಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಬೇಕಾದ ಶಬ್ದರೂಪಗಳು, ಲಕಾರಗಳು, ಕೃದಂತ, ತದ್ಧಿತಾಂತಗಳು ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಸುಲಭವಾಗಿ ಪ್ರಯೋಗಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿರುವುದರಿಂದ ಮನಸ್ಸಿಟ್ಟು ಓದಿದರೆ ಫಲವು ಲಭಿಸದೇ ಇರದು.

ಪ್ರಕೃತ ಕಾದಂಬರೀ ಪೂರ್ವಭಾಗದಲ್ಲಿ ವರ್ಣಿತವಾಗಿರುವ ಚಂದ್ರಾಪೀಡನ ಬಾಲ್ಯ ವೃತ್ತಾಂತವು ಅವನ ಯೌವರಾಜ್ಯಾಭಿಷೇಕಪರ್ಯಂತವಾಗಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗಿದೆ.

चन्द्रापीडस्य बाल्यम्

रजोजुषे जन्मनि सत्त्ववृत्तये
स्थितौ प्रजानां प्रलये तमःस्पृशे ।
अजाय सर्गस्थितिनाशहेतवे
त्रयीमयाय त्रिगुणात्मने नमः ॥

अस्ति खल्ववन्तीषु सकलभुवनललामभूता, रसातलगभीरेण परिखावलयेन परिवृता, सुधासितेन प्राकारमण्डलेन परिगता, विजितामरलोकद्युतिरुज्जयिनी नाम नगरी । यस्यां सुरासुरचूडामणिमरीचिचुम्बितचरणो भगवानन्धकारातिः उत्सृष्टकैलासवासप्रीतिः महाकालाभिधानः स्वयं निवसति । तस्यां चैवंविधायां नगर्यां नलनहुषययातिदुन्धुमारभरतभगीरथदशरथप्रतिमः भुजबलार्जितभूमण्डलः, फलितशक्तित्रयः, मतिमान्, नीतिशास्त्रखिन्नबुद्धिः, अधीतधर्मशास्त्रः, तृतीय इव तेजसा कान्त्या च सूर्याचन्द्रमसोः, उपशमितसकलजगदुपप्लवः, प्रभवः सत्यस्य, उद्भवो यशसः, अवतार इव धर्मस्य, प्रतिनिधिरिव पुरुषोत्तमस्य, परिहृतप्रजापीडो तारापीडो नामाभूत् । तस्य च राज्ञः सकलवेदवेदाङ्गवित् , निखिलशास्त्रकलावगाहगम्भीरबुद्धिः, नीतिशास्त्रप्रयोगकुशलः, भुवनराज्यभारनौकर्णधारः, महत्स्वपि सङ्कटेष्वविषण्णधीः, धाम धैर्यस्य, सिन्धुः सत्यस्य, गुरुः गुणानां, बृहस्पतिरिव सुनासीरस्य, वसिष्ठ इव दशरथस्य, सर्वकार्येष्वाहितमतिरमात्यो ब्राह्मणः शुकनासो नामासीत् । स राजा बाल एव सुरकुञ्जरकरपीवरेण बाहुना विजित्य सप्तद्वीपवलयां वसुन्धरां, तस्मिन् मन्त्रिणि

राज्यभारमारोप्य, सुस्थिताः प्रजाः कृत्वा, प्रशमिताशेषविपक्षतया विगताशङ्कः, शिथिलीकृतवसुन्धराव्यापारः प्रायो यौवनसुखमनुबभूव । भूयसा च कालेनान्येषामपि जीवलोकसुखानां प्रायः सर्वेषामन्तं ययौ । एकं तु सुतमुखदर्शनसुखं न लेभे । यथा यथा यौवनमतिचक्राम, तथा तथानपत्यताजन्मावर्धतास्य सन्तापः । नरपतिसहस्रपरिवृतमप्यसहायमिव, चक्षुष्मन्तमप्यन्धमिवात्मानमन्यत ॥

अथ तस्य, चन्द्रलेखेव हरजटाकलापस्य, लतेव पादपस्य, चन्द्रिकेव चन्द्रमसः, भूषणमभूत् सकलान्तःपुरप्रधानभूता महिषी विलासवती नाम । एकदा च तदावासगतस्तां चिन्तास्तिमितदृष्टिना शोकमूकेन परिजनेन परिवृताम्, अनलङ्कृतां, वामकरतलविनिहितमुखकमलाम्, असंयताकुलालकां, पर्यङ्किकोपविष्टां, रुदतीं ददर्श । कृताभ्युत्थानां च तां तस्यामेव पर्यङ्किकायामुपवेश्य स्वयं चोपविश्य, अविज्ञातबाष्पकारणो भीत भीत इव भूपालस्तामवादीत् । "देवि, किमर्थमशब्दं रुद्यते । किमर्थं च नालङ्कृतासि । कथ्यतां सुन्दरि, शुचः कारणम्" इत्येवमभिधीयमाना विलासवती यदा न किञ्चित् प्रतिवचः प्रतिपेदे तदा बाष्पहेतुमस्याः परिजनमपृच्छत् ॥

अथ तस्याः ताम्बूलकरङ्कवाहिनी सततप्रत्यासन्ना मकरिका नाम राजानमुवाच—"देव, अद्य तु चतुर्दशीति भगवन्तं महाकालमर्चितुमितोगतया देव्या तत्र महाभारते वाच्यमाने श्रुतम् 'अपुत्राणां किल न सन्ति लोकाः शुभाः । पुन्नाम्नो नरकात्त्रायत इति पुत्रः' इत्येतच्छ्रुत्वा भवनमागत्य केवलमविरलबाष्पदुर्दिनान्धकारितमुखी रोदिति । एतदाकर्ण्य देवः प्रमाणम्" इत्यभिधाय विरराम । विरतवचनायां च तस्यां

भूमिपालस्तूष्णीं मुहूर्तमिव स्थित्वा दीर्घमुष्णं च निश्वस्य निजगाद—"देवि, किमत्र क्रियतां दैवायत्ते वस्तुनि । अलमतिमात्रं रुदितेन । न वयमनुग्राह्याः प्रायो देवतानाम् । आत्मजपरिष्वङ्गामृतास्वादसुखस्य नूनमभाजनमस्माकं हृदयम् । अन्यस्मिन् जन्मनि न कृतमवदातं कर्म । जन्मान्तरविहितं हि कर्म फलमुपनयति पुरुषस्येह जन्मनि । न हि शक्यं दैवमन्यथाकर्तुमभियुक्तेनापि । यावन्मानुष्यके शक्यमुपपादयितुं तावत्सर्वमुपपाद्यताम् । अधिकां कुरु देवि, गुरुषु भक्तिम् । द्विगुणामुपपादय देवतासु पूजाम् । ऋषिजनसपर्यासु दर्शितादरा भव । परं हि दैवतमृषयः यत्नेनाराधिता दुर्लभानामपि वराणां दातारो भवन्ति । श्रूयते हि पुरा चण्डकौशिकप्रभावान्मगधेषु बृहद्रथो नाम राजा जनार्दनस्य जेतारम् अतुलभुजबलं जरासन्धं नाम तनयं लेभे । दशरथश्च राजा परिणतवया अपि ऋष्यशृङ्गस्य प्रसादात् नारायणभुजानिवाप्रतिहतान् उदधीनिव अक्षोभ्यान् अवाप चतुरः पुत्रान् । अन्ये च राजर्षयः तपोधनानाराध्य पुत्रदर्शनामृतास्वादसुखभाजो बभूवुः । अमोघफला हि महामुनिसेवा भवति । मामपि दहत्येवायमहर्निशमनल इवानपत्यतासमुद्भवः शोकः । शून्यमिव मे प्रतिभाति जगत् । अफलमिव पश्यामि राज्यम् । अप्रतिविधेये तु विधातरि किं करोमि । तन्मुच्यतामयं देवि, शोकानुबन्धः । आधीयतां धैर्ये धर्मे च धीः । धर्मपरायणानां हि समीपसञ्चारिण्यः कल्याणसम्पदो भवन्ति" इत्येवमभिधाय सलिलमादाय स्वयं करतलेन विकचकमलोपमानमाननमस्याः साश्रुलेखं ममार्ज । पुनः पुनश्च प्रियशतमधुराभिः शोकापनोदनिपुणाभिः धर्मोपदेशगर्भाभिः वाग्भिराश्वास्य सुचिरं स्थित्वा नरेन्द्रो निर्जगाम ॥

निर्गते च तस्मिन् मन्दीभूतशोका विलासवती उचितं दिवसव्यापारमन्वतिष्ठत् । ततःप्रभृति सुतरां देवताराधनेषु ब्राह्मणपूजासु गुरुजनसपर्यासु चादरवती बभूव । यद्यच्च किञ्चित् कुतश्चित् शुश्राव गर्भतृष्णया तत्तत्सर्वं चकार । न महान्तमपि क्लेशमजीगणत् ॥

एवं गच्छति काले कदाचिद्राजा क्षीणभूयिष्ठायां रजन्यां स्वप्ने सौधशिखरस्थिताया विलासवत्याः आनने सकलकलापूर्णमण्डलं शशिनं प्रविशन्तमद्राक्षीत् । प्रबुद्धश्चोत्थाय तस्मिन्नेव क्षणे शुकनासं समाहूय स्वप्नमकथयत् । स तं समुपजातहर्षः प्रत्युवाच । "देव, सुचिरादस्माकं प्रजानां च सम्पन्नाः मनोरथाः । कतिपयैरेवाहोभिरसन्देहं अनुभवति स्वामी सुतमुखकमलावलोकनसुखम् । अद्य खलु मयापि निशि स्वप्ने दिव्याकृतिना द्विजेन पुण्डरीकमुत्सङ्गे देव्या मनोरमाया निहितं दृष्टम् । आवेदयन्ति हि प्रत्यासन्नमानन्दमग्रेपातीनि शुभानि निमित्तानि । किञ्चान्यदानन्दकारणमतो भविष्यति । अवितथफला हि प्रायो निशावसानसमयदृष्टा भवन्ति स्वप्नाः । सर्वथा नचिरेण भुवनानन्दकमात्मजं प्रसविष्यति देवी" । इत्येवमभिदधानमेव तं करेण गृहीत्वा नरेन्द्रः प्रविश्याभ्यन्तरम् उभाभ्यामपि ताभ्यां स्वप्नाभ्यां विलासवतीमानन्दयाञ्चकार । कतिपयदिवसापगमे च देवताप्रसादात्सरसीमिव प्रतिमाशशी विवेश गर्भो विलासवतीम् । येन नन्दनवनराजिरिव पारिजातेन मधुसूदनवक्षस्थलीव कौस्तुभमणिना सुतरामराजत सा ॥

ततः क्रमेण समीहितगर्भदोहदसम्पादनप्रमुदिता पूर्णे प्रसवसमये पुण्येऽहनि प्रशस्तायां वेलायां सकललोकहृदयानन्दकारिणं विलासवती सुतमसूत । पार्थिवस्तु तनयाननदर्शनमहो-

त्सवहृतहृदयोपि दिवसवशेन मौहूर्तिकोपदिष्टे प्रशस्ते मुहूर्ते शुकनासद्वितीयः सर्वतो रक्षापुरुषैः परिवृतं सूतिकागृहमपश्यत् । अम्भः पावकं च स्पृष्ट्वा विवेश । प्रविश्य चोत्सङ्गगतं विलासवत्याः महापुरुषलक्षणैरुपेतं आह्लादहेतुमात्मजं ददर्श । मनोरथसहस्रप्राप्तदर्शनं सस्पृहं निरीक्षमाणस्तनयाननं मुमुदे । कृतकृत्यं चात्मानं मेने । समृद्धमनोरथः शुकनासस्तु शनैः शनैः बालस्याङ्गप्रत्यङ्गानि निरूपयन् भूमिपालमवादीत् । "देव, पश्य अस्य कुमारस्य माहात्म्यमाविर्भावयन्ति चक्रवर्तिचिह्नानि" । इत्येवं कथयत्येव तस्मिन् त्वरितगतिरागत्य मङ्गलकनामा प्रहृष्टवदनः पुरुषः पादयोः प्रणम्य राजानं व्यजिज्ञपत्—"देव, दिष्ट्या वर्धसे । प्रतिहतास्ते शत्रवः । चिरं जीव । जय च पृथिवीम् । त्वत्प्रसादादत्रभवतः शुकनासस्यापि ज्येष्ठायां ब्राह्मण्यां मनोरमाभिधानायां राम इव रेणुकायां तनयो जातः । श्रुत्वा देवः प्रमाणम्" इति । अथ नृपतिः अमृतवृष्टिप्रतिममाकर्ण्य तद्वचनं प्रीतिविस्फारिताक्षः प्रत्यवदत्—"अहो कल्याणपरम्परा । सत्योऽयं लोकप्रवादो यद्विपद्विपदं सम्पत्सम्पदमनुबध्नातीति । सर्वथा समानसुखदुःखतां दर्शयता विधिनापि भवतेव वयमनुवर्तिताः" । इत्यभिधाय सरभसमालिङ्ग्य शुकनासं स्वयमेव तस्योत्तरीयं पूर्णपात्रं जहार । तस्मै च पुरुषाय प्रियवचनश्रवणानुरूपमपरिमितं पारितोषिकमादिदेश । उत्थाय च तथैव तेन शुकनासभवनं गत्वा द्विगुणतरमुत्सवमकारयत् । प्राप्ते च दशमेऽहनि पुण्ये मुहूर्ते गाः सुवर्णं च कोटिशो ब्राह्मणसात्कृत्वा "मातुरस्य मया परिपूर्णमण्डलः चन्द्रः स्वप्ने मुखकमलमाविशन् दृष्टः" इति स्वप्नानुरूपमेव राजा स्वसूनोः चन्द्रापीड इति नाम चकार । अपरेद्युः शुकनासोऽपि कृत्वा ब्राह्मणोचिताः सकलाः

क्रियाः राजानुमतमात्मजस्य विप्रजनोचितं वैशम्पायन इति नाम चक्रे ॥

क्रमेण च कृतचूडाकरणादिबालक्रियाकलापस्य शैशवमतिचक्राम चन्द्रापीडस्य । तारापीडः क्रीडाव्यासङ्गविघातार्थं बहिर्नगरादनुसिप्रमर्धक्रोशमात्रायामम्, अधः कल्पितव्यायामशालम्, अमरागाराकारं विद्यामन्दिरं कारयित्वा अखिलविद्योपादानार्थमाचार्येभ्यः चन्द्रापीडं शोभने दिवसे वैशम्पायनद्वितीयमर्पयांबभूव। प्रतिदिनं चोत्थायोत्थाय सह विलासवत्या विरलपरिजनस्तत्रैव गत्वैनमालोकयामास राजा। चन्द्रापीडोऽप्यनन्यहृदयतया तथा नियन्त्रितो राज्ञा अचिरेणैव कालेन यथास्वमात्मकौशलं प्रकटयद्भिः पात्रवशादुपजातोत्साहैः आचार्यैरुपदिश्यमानाः सर्वा विद्या जग्राह। मणिदर्पण इव अतिनिर्मले तस्मिन् सञ्चक्राम सकलः कलाकलापः। तथाहि। पदे, वाक्ये, प्रमाणे, धर्मशास्त्रे, राजनीतिषु, व्यायामविद्यासु, चापचक्रचर्मगदाप्रभृतिषु सर्वेष्वायुधविशेषेषु, रथचर्यासु, गजपृष्ठेषु, तुरङ्गमेषु, वीणावेणुप्रभृतिषु वाद्येषु किं बहुना चतुःषष्ठिपरिमितासु कलास्वपि परं कौशलमवाप। सहजा चास्याजस्रमभ्यस्यतोवृकोदरस्येव शैशव एवाविर्बभूव सर्वलोकविस्मयजननी महाप्राणता। तथाहि। यदृच्छया क्रीडताप्यनेन करतलावलम्बितकर्णपल्लवावनताङ्गाः कलभकाः चलितुमपि न शेकुः। एकैकेन कृपाणप्रहारेण तालतरून् मृणालदण्डानिव लुलाव। परशुरामस्येवास्य नाराचाः शिखरिशिलातलभिदो बभूवुः। दशपुरुषसंवाहनयोग्येन चायोदण्डेन श्रममकरोत्। ऋते च महाप्राणतायाः सर्वाभिरन्याभिः कलाभिरनुचकार तं वैशम्पायनः। चन्द्रापीडस्य तु सकलकलाकलापपरिचयबहुमानेन शुकनासगौरवेण सहपांसुक्रीडनतया सहसंवृद्धतया च सर्वविश्रम्भस्थानं द्विती-

यमिव हृदयं वैशम्पायनः परं मित्रमासीत् । निमेषमपि तेन विना स्थातुमेकाकी न शशाक । वैशम्पायनोऽपि तमुष्णकरमिव वासरोऽनुगच्छन्न क्षणमपि विरहयाञ्चकार । एवं तस्य सर्वविद्यापरिचयमाचरतः चन्द्रापीडस्य यौवनारम्भः प्रादुर्भवन् रमणीयस्यापि द्विगुणां रमणीयतां पुपोष ॥

एवं च क्रमेण समारूढयौवनारम्भं परिसमाप्तसकलकलाविज्ञानम् अधीताशेषविद्यं चावगम्य अनुमोदितमाचार्यैः चन्द्रापीडमानेतुं राजा बलाधिकृतं बलाहकनामानमाहूय प्राहिणोत् । स गत्वा विद्यागृहं शिरसा प्रणम्य चन्द्रापीडमुपसृत्य दर्शितविनयो व्यजिज्ञपत्—"कुमार, महाराजः समाज्ञापयति—'पूर्णा नो मनोरथाः । अधीतानि शास्त्राणि । शिक्षिताः सकलाः कलाः । अनुमतोऽसि विनिर्गमनाय विद्यागृहात्सर्वाचार्यैः । दर्शनं प्रति ते समुत्सुकान्यतीव सर्वाण्यन्तःपुराणि । अयमत्र भवतो दशमः संवत्सरो विद्यागृहमधिवसंतः । प्रविष्टोऽसि षष्ठमनुभवन् वर्षम् । एवं सम्पिण्डितेनाधुना षोडशेन वर्धसे । तदद्यप्रभृति निर्गत्य दर्शनोत्सुकाभ्यो दत्वा दर्शनमखिलमातृभ्यो यथासुखमनुभव राज्यसुखानि नवयौवनललितानि च । संमानय राजलोकम् । पूजय द्विजातीन् । परिपालय प्रजाः । आनन्दय बन्धुवर्गम् । अयं च त्रिभुवनैकरत्नम् इन्द्रायुधनामा तुरङ्गमः प्रेषितो महाराजेन द्वारि तिष्ठति । एष खलु देवस्य पारशीकाधिपतिना त्रिभुवनाश्चर्यमिति कृत्वा 'जलनिधिजलादुत्थितम् अयोनिजामिदमश्वरत्नमासादितं मया महाराजाधिरोहणयोग्यम्' इति सन्दिश्य प्रहितः । दृष्ट्वा च निवेदितं लक्षणविद्भिः—'देव, यान्युच्चैःश्रवसः श्रूयन्ते लक्षणानि तैरयमुपेतः । नैवंविधोभूतोभावी वा तुरङ्गमः' इति । तदयमनुगृह्यतामधिरोहणेन" इत्यभिधाय विरतवचसि बलाहके

चन्द्रापीडः पितुराज्ञां शिरसि कृत्वा "प्रवेश्यतामिन्द्रायुधः" इति निर्जिगमिषुरादिदेश । अथ वचनानन्तरमेव प्रवेशितं उभयतः खलीनकटकावलम्बाभ्यां पदेपदे कृताकुञ्चनप्रयत्नाभ्यां पुरुषाभ्यामवकृष्यमाणम्, अतिप्रमाणम्, ऊर्ध्वकरपुरुषाप्राप्यपृष्ठभागम्, अश्वातिशयमिद्रायुधमद्राक्षीत् । दृष्ट्वा च तमदृष्टपूर्वं चन्द्रापीडस्य पस्पर्श विस्मयो हृदयम् । आसीच्चास्य मनसि— "अतितेजस्वितया महाप्राणतया च सदेवतेयमस्याकृतिः यत्सत्यमारोहणे शङ्कामिव मे जनयति । न हि सामान्यवाजिनाम् अमानुषलोकोचिता ईदृश्यो भवन्त्याकृतयः । दैवतान्यपि हि मुनिशापवशादुज्झितनिजशरीराणि शरीरान्तराण्यध्यासत एव । असंशयमनेनापि महात्मना केनापि शापभाजा भवितव्यम् । आवेदयतीवमदन्तःकरणमस्य दिव्यताम्" इति विचिन्तयन्नेवारुरुक्षुरासनादुदतिष्ठत् । मनसा च तं तुरङ्गमुपसृत्य "महात्मन्नर्वन्, योऽसि सोऽसि । नमोऽस्तु ते । सर्वथा मर्षणीयोऽयम् आरोहणातिक्रमोऽस्माकम् । अपरिगतानि दैवतान्यपि अनुचितपरिभवभाञ्जि भवन्ति" इत्यामन्त्रयाम्बभूव । विदिताभिप्राय इव सोऽतिमनोहरं हेषारवमकरोत् । अथानेन हेषितेन दत्तारोहणाभ्यनुज्ञ इवेन्द्रायुधमारुरोह चन्द्रापीडः । सामरुह्य तं अन्यतुरङ्गमारूढेनानुगम्यमानो वैशम्पायनेन परिजनेन परिवृतो नगराभिमुखं प्रतस्थे ॥

क्रमेण तं नगरमार्गमनुप्राप्तमवलोक्य सर्व एव नगरलोकः "सफला नोऽद्य जाता जन्मवत्ता । सर्वथा नमोऽस्मै रूपान्तरधारिणे भगवते चन्द्रापीडच्छद्मने पुण्डरीकेक्षणाय" इति वदन् प्रणनाम । सुवासिनीभिः पदे पदे कुसुममिश्रैर्लाजाञ्जलिभिरवकीर्यमाणश्चन्द्रापीडो राजकुलसमीपमाससाद । राजद्वारमासाद्य तुरङ्ग-

मादवततार। अवतीर्य च करतलेन करे वैशम्पायनमवलम्ब्य पुरः सविनयं प्रस्थितेन बलाहकेनोपादिश्यमानमार्गः त्रिभुवनमिव पुञ्जीभूतं राजकुलं विवेश। ससम्भ्रमोपगतैश्च कृतप्रणामैः प्रतिहारमण्डलैरुपदिश्यमानमार्गः पदे पदे चान्तःपुरवृद्धाभिः क्रियमाणावतरणकमङ्गलः भुवनान्तराणीव सप्तकक्षान्तराण्यतिक्रम्य अभ्यन्तरावस्थितं हंसधवले शयनतले निषण्णं पितरमपश्यत्। आलोकयेति प्रतीहारवचनानन्तरमतिदूरावनतेन शिरसा कृतप्रणामं एह्येहीत्यभिदधानो दूरादेव प्रसारितभुजयुगलः पिता तमालिलिङ्ग। आलिङ्गितोन्मुक्तश्च पितुश्चरणपीठसमीपे चन्द्रापीडः क्षितितल एव निषसाद। अनन्तरनिहिते चास्यासने राज्ञा सुतनिर्विशेषमुपगूढो वैशम्पायनो न्यषीदत्। मुहूर्तमिव स्थित्वा "गच्छ वत्स, पुत्रवत्सलां मातरमभिवाद्य दर्शनलालसा यथाक्रमं सर्वा जननीर्दर्शनेनानन्दय" इति विसर्जितः पित्रा सविनयमुत्थाय निवारितपरिजनः वैशम्पायनाद्वितीयः अन्तःपुरप्रवेशयोग्येन राजपरिजनेनोपदिश्यमानवर्त्मान्तःपुरमाययौ। तत्रानेकशतसंख्यैः समन्तात्परिवृतां शुद्धान्तवंशिकैः समुपसृत्य मातरं प्रणनाम। सा तु तं ससम्भ्रममुत्थाप्य हृदयेनान्तः शुभशतान्यभिध्यायन्ती मूर्धन्युपाघ्राय सुचिरमाशिश्लेष। अनन्तरं च तथैव कृतयथोचितसमुपचारमाश्लिष्टवैशम्पायना स्वयमुपविश्य विनयादवनितले समुपविशन्तमाकृष्य बलादनिच्छन्तमपि चन्द्रापीडमुत्सङ्गमारोपितवती। परिजनोपनीतायामासन्द्यामुपविष्टे च वैशम्पायने चन्द्रापीडं पुनःपुनरालिङ्ग्य ललाटदेशे वक्षसि भुजशिरयोश्च मुहुर्मुहुः करतलेन परामृशन्ती विलासवती तमवादीत्। "वत्स, कठिनहृदयस्ते पिता येनेयमाकृतिरीदृशी त्रिभुवनलालनीया क्लेशमतिमहान्तमियन्तं कालं लम्भिता। अहो, गुरुजनस्योपरि

भक्तिरसाधारणी सर्वथा यथा पितुः प्रसादात्समस्ताभिरुपेतो विद्याभिरालोकितोऽस्येवमचिरेणैव कालेनानुरूपाभिर्वधूभिरुपेतमालोकयिष्यामि" इत्येवमभिधाय लज्जास्मितावनतं कपोले पर्यचुम्बदेनम् ॥

एवं च तत्रापि नातिचिरं स्थित्वा क्रमेण सर्वान्तःपुराणि दर्शनेनानन्दयामास । निर्गत्य च राजकुलद्वारावस्थितमिन्द्रायुधमारुह्य तथैव तेन राजपुत्रलोकेनानुगम्यमानः शुकनासं द्रष्टुमयासीत् । शुकनासगृहद्वारमासाद्य राजकुल इव राजपुत्रो बाह्याङ्गण एव तुरगादवततार । वैशम्पायनमवलम्ब्य द्वितीयमिव राजकुलं शुकनासभवनं विवेश । प्रविश्य चानेकनरेन्द्रसहस्रमध्योपविष्टम् अपरमिव पितरमुपदर्शितविनयो दूरावनतेन मौलिना शुकनासं ववन्दे । शुकनासस्तं ससंभ्रममुत्थाय समं वैशम्पायनेन प्रेम्णा गाढमालिलिङ्ग । आलिङ्गितोन्मुक्तश्च सादरोपनीतमपहाय रत्नासनमवनावेव राजपुत्रः समुपाविशत् । तदनु च वैशम्पायनः । स्थित्वा च तूष्णीं क्षणमिव शुकनासः समुद्गतप्रीतिपुलकैरङ्गैरावेद्यमानहर्षप्रकर्षस्तमवादीत् । "तात चन्द्रापीड, अद्य खलु देवस्य तारापीडस्य समाप्तविद्यमुपारूढयौवनमालोक्य भवन्तं सुचिराद्भुवनराज्यफलप्राप्तिरुपजाता । अद्य समृद्धाः सर्वा गुरुजनाशिषः । अद्य फलितमनेकजन्मान्तरोपात्तमवदातं कर्म । अद्य प्रसन्नाः कुलदेवता । न ह्यपुण्यभाजां भवादृशाः त्रिभुवनविस्मयजनकाः पुत्रतां प्रतिपद्यन्ते । क्वेदं वयः क्वेयममानुषी शक्तिः । क्व चेदमशेषविद्याग्रहणसामर्थ्यम् । अहो! धन्याः प्रजाः यासां भरतभगीरथप्रतिमो भवानुत्पन्नः पालयिता । किं खलु कृतमवदातं कर्म वसुन्धरया ययासि भर्ता समासादितः । सर्वथा कल्पकोटीर्वह बाहुना वसुन्धराभारं सह पित्रा" इत्यभि-

धाय च स्वयमाभरणवसनकुसुमाङ्गरागादिभिरभ्यर्च्य विसर्जयाञ्चकार। विसर्जितश्चोत्थायान्तःपुरं प्रविश्य दृष्ट्वा वैशम्पायनमातरं मनोरमां निर्गत्य समारुह्येन्द्रायुधं पित्रा पूर्वकल्पितं प्रतिच्छन्दकमिव राजकुलस्य उपपादिताशेषगृहप्रवेशमङ्गलं कुमारो भवनं जगाम। गत्वा च श्रीमण्डपावस्थिते शयने मुहूर्तमुपविश्य सह तेन राजपुत्रलोकेनाभिषेकादिकं अशनावसानमकरोद्दिवसविधिम्। अभ्यन्तरे च स्वशयनीयगृह एव इन्द्रायुधस्यावस्थानमकल्पयत्॥

एवंप्रायेण चास्योदन्तेन तदहः परिणतिमुपययौ। प्रवृत्ते च प्रदोषसमये चन्द्रापीडः प्रज्वलितदीपिकाचक्रवालपरिवारः चरणाभ्यामेव राजकुलं गत्वा पितुः समीपे मुहूर्तं स्थित्वा दृष्ट्वा च विलासवतीमागत्य स्वभवनं अनेकरत्नप्रभाशबलं शयनतलमधिशिश्ये॥

प्रभातायां च निशीथिन्यां समुत्थायाभ्यनुज्ञातः पित्रा अभिनवमृगयाकौतुकाकृष्यमाणहृदयो भगवत्यनुदित एव सहस्ररश्मौ आरुह्येन्द्रायुधं बहुगजतुरगपदातिपरिवृतो वनं ययौ। तत्र चाकर्णान्तकृष्टमुक्तैर्नाराचैः वनवराहकेसरिणः चामराननेकविधकुरङ्गकाश्च सहस्रशो जघान। अन्याश्च जीवत एव महाप्राणतया स्फुरतो जग्राह। समारूढे च मध्यमह्नः सवितरि वनात्सह राजपुत्रैः तमेव मृगयावृत्तान्तमुच्चारयन् स्वभवनमाजगाम। उत्तीर्य च तुरङ्गमात् समुपविश्यासने वारवाणमवतार्य प्रचलिततालवृन्तपवनापनीयमानश्रमो मुहूर्तं विशश्राम। विश्रम्य च कनककलशशतसनाथां स्नानभूमिं गत्वा निर्वर्तिताभिषेकव्यापारो गृहीतवासाः कृतदेवार्चनः अङ्गरागभूमौ समुपविश्य प्रथमं स्वयमुपलिप्य वैशम्पायनमुपरचिताङ्गरागो दत्वा च समीपवर्तिभ्यो यथार्हमाभरणवसनाङ्गरागकुसुमानि विविधमणिभाजनसहस्रसार-

माहारमण्डपमगच्छत् । तत्र च द्विगुणितकुथासनोपविष्टः समीपोपविष्टेन वैशम्पायनेन यथार्हभूमिभागोपवेशितेन राजपुत्रलोकेन "इदमस्मै दीयताम्, इदमस्मै दीयताम्" इति प्रसादविशेषसंवर्धितसेवारसेन च सहाहारविधिमकरोत् । उपस्पृश्य च गृहीतताम्बूलः तस्मिन् मुहूर्तमिव स्थित्वा इन्द्रायुधसमीपमगात् । तत्र चानुपविष्ट एव तद्गुणोपवर्णनप्रायाः कथाः कृत्वा सत्यपि आज्ञाप्रतीक्षणोन्मुखे परिजने तद्गुणापहृतहृदयः स्वयमेवेन्द्रायुधस्य पुरो यवसमाकीर्य निर्गत्य राजकुलमयासीत् । तेनैव च क्रमेणावलोक्य राजानमागत्य निशामनैषीत् ॥

अपरेद्युश्च प्रभातसमय एव सर्वान्तःपुराधिकृतं महानुभावाकारयानुगम्यमानं कन्यकया कैलासनामानं कञ्चुकिनमायान्तमपश्यत् । स कृतप्रणामः समुपसृत्य क्षितितलनिहितदक्षिणकरः विज्ञापयामास । "कुमार, महादेवी विलासवती समाज्ञापयति । 'इयं खलु कन्यका महाराजेन पूर्वं कुलूतराजधानीमवजित्य कुलूतेश्वरदुहिता पत्रलेखाभिधाना बालिका सती बन्दीजनेन सहानीयान्तःपुरपरिचारिकामध्यमुपनीता । सा मया विगतनाथा राजदुहितेति समुपजातस्नेहया दुहितृनिर्विशेषमियन्तं कालमुपलालिता संवर्धिता च । तदियमिदानीमुचिता भवतः ताम्बूलकरङ्कवाहिनीति मया प्रेषिता । न चास्यामायुष्मता परिजनसामान्यदृष्टिना भवितव्यम् । बालेव लालनीया । स्वचित्तवृत्तिरिव चापलेभ्यो निवारणीया । शिष्येवोपदेष्टव्या । सुहृदिव सर्वविश्रम्भेष्वभ्यन्तरीकरणीया । दीर्घकालसंवर्धितस्नेहतया स्वसुतायामिव हृदयमस्यामास्ति मे । महाभिजनराजवंशप्रसूता चार्हतीयमेवंविधानि कर्माणि । नियतं स्वयमेवेयमतिविनीततया कतिपयैरेव दिवसैः कुमारमाराधयिष्यति । केवलमतिचिरकालोपचिता बलवती मे प्रेम-

प्रवृत्तिरस्याम्। अविदितशीलश्चास्याः कुमार' इति सन्दिश्यते"। इत्यभिधाय विरतवचसि कैलासे कृताभिजातप्रणामां पत्रलेखामनिमिषलोचनः सुचिरमालोक्य चन्द्रापीडः "यथाज्ञापयत्यम्बा" एवमुक्त्वा कञ्चुकिनं प्रेषयामास। पत्रलेखा तु ततः प्रभृतिदर्शनेनैव समुपजातसेवारसा न दिवा न रात्रौ न सुप्तस्य नासीनस्य नोत्थितस्य न भ्रमतो न राजकुलगतस्य छायेव राजसूनोः पार्श्वं मुमोच। चन्द्रापीडस्यापि तस्यां दर्शनादारभ्य प्रतिक्षणमुपचीयमाना महती प्रीतिरासीत्। आत्महृदयादव्यतिरिक्तामिव चैनां सर्वविश्रम्भेष्वमन्यत॥

एवं समतिक्रामत्सु केषु चिद्दिवसेषु राजा चन्द्रापीडस्य यौवराज्याभिषेकं चिकीर्षुः प्रतीहारानुपसम्भारसङ्ग्रहार्थमादिदेश। समुपस्थितयौवराज्यभिषेकं च तं कदाचिद्दर्शनार्थमागतमारूढविनयमपि विनीततरमिच्छन् शुकनासः सविस्तरमुवाच—

"तात चन्द्रापीड, विदितवेदितव्यस्य अधीतसर्वशास्त्रस्य ते नाल्पमप्युपदेष्टव्यमस्ति। केवलं तु निसर्गत एवाभानुभेद्यं तमो यौवनप्रभवम्। अपरिणामोपशमो दारुणो लक्ष्मीमदः। कष्टमनञ्जनवर्तिसाध्यमपरमैश्वर्यतिमिरान्धत्वम्। अशिशिरोपचारहार्योऽतितीव्रो दर्पदाहज्वरोष्मा। सततममूलमन्त्रगम्यो विषमो विषयविषास्वादमोहः। नित्यमस्नानशौचवध्यो रागमलावलेपः। अजस्रमक्षपावसानप्रबोधा घोरा च राज्यसुखसन्निपातनिद्रा भवतीति विस्तरेणाभिधीयते। गर्भेश्वरत्वम्, अभिनवयौवनत्वम्, अप्रतिमरूपत्वम्, अमानुषशक्तित्वं चेति महती खल्वनर्थपरम्परा सर्वाविनयानामेकैकमप्येषामायतनम्, किमुत समवायः! यौवनारम्भे च प्रायः शास्त्रजलप्रक्षालननिर्मलापि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः। नाशयति च दिङ्मोह इवोन्मार्गप्रवर्तकः पुरुषमत्यासङ्गो

विषयेषु । भवादृशा एव भवन्ति भाजनान्युपदेशानाम् । अपगतमले हि मनसि स्फटिकमणाविव रजनिकरगभस्तयो विशन्ति सुखेनोपदेशगुणाः । गुरुवचनममलमपि सलिलमिव महदुपजनयति श्रवणस्थितं शूलमभव्यस्य । इतरस्य तु हरत्यतिमलिनमपि दोषजातं गुरूपदेश । अयमेव चानास्वादितविषयरसस्य ते काल उपदेशस्य । कुसुमशरशरप्रहारजर्जरिते हि हृदये जलमिव गलत्युपदिष्टम् । अकारणं च भवति दुष्प्रकृतेरन्वयः श्रुतं वा विनयस्य । गुरूपदेशश्च नाम पुरुषाणामखिलमलप्रक्षालनक्षममजलं स्नानम् । अनुपजातपलितादिवैरूप्यमजरं वृद्धत्वम् । असुवर्णविरचनमग्राम्यं कर्णाभरणम् । अपनीतज्योतिरालोकः । नोद्वेगकरः प्रजागरः । विशेषेण राज्ञाम् । विरला हि तेषामुपदेष्टारः । प्रतिशब्दक इव राजवचनमनुगच्छति जनो भयात् । उद्दामदर्पश्वयथुस्थगितश्रवणविवराश्चोपदिश्यमानमपि ते न शृण्वन्ति । शृण्वन्तोऽपि च गजनिमीलितेनावधीरयन्तः खेदयन्ति हितोपदेशदायिनो गुरून् । विह्वला हि राजप्रकृतिः । अलीकाभिमानोन्मादकारीणि धनानि । राज्यविषविकारतन्द्रीप्रदा राज्यलक्ष्मीः । आलोकयतु तावत् कल्याणाभिनिवेशी लक्ष्मीमेव प्रथमम् । इयं लक्ष्मीः क्षीरसागरात् पारिजातपल्लवेभ्यो रागम्, इन्दुशकलादेकान्तवक्रताम्, उच्चैःश्रवसः चञ्चलताम्, कालकूटान्मोहनशक्तिम्, मदिराया मदम्, कौस्तुभमणेरतिनैष्ठुर्यम्, इत्येतानि सहवासपरिचयवशाद्विरहविनोदचिह्नानि गृहीत्वैवोद्गता । न ह्येवंविधमपरिचितमिह जगति किञ्चिदस्ति यथेयमनार्या । लब्धापि खलु दुःखेन परिपाल्यते । दृढगुणसन्दाननिस्पन्दीकृतापि नश्यति । न क्वचिदपि निर्भरमाबध्नाति पदम् । दुष्टपिशाचीव स्वरूपसत्त्वमुन्मत्तीकरोति । सरस्वतीपरिगृहीतमीर्ष्ययेव

नालिङ्गति । जनं गुणवन्तमपवित्रमिव न स्पृशति । उदारसत्त्वममङ्गलमिव न बहुमन्यते । सुजनमनिमित्तमिव न पश्यति । अभिजातमहिमिव लङ्घयति । शूरं कण्टकमिव परिहरति । दातारं दुःस्वप्नमिव न स्मरति । विनीतं पातकिनमिव नोपसर्पति । मनस्विनमुन्मत्तमिवोपहसति । परस्परविरुद्धं प्रकटयति जगति निजं चरितम् । अमृतसहोदरापि कटुविपाका पुरुषोत्तमरतापि खलजनप्रिया रेणुमयीव स्वच्छमपि कलुषीकरोति । यथा यथा चेयं चपला दीप्यते तथा तथा दीपशिखेव कज्जलमलिनमेव कर्म केवलमुद्वमति । तथाहि । इयं संवर्धनवारिधारा तृष्णाविषवल्लीनाम्, आवासदरी दोषाशीविषाणाम्, प्रस्तावना कपटनाटकस्य, वध्यशाला साधुभावस्य, राहुजिह्वा धर्मेन्दुमण्डलस्य । अनया दुराचारया कथमपि दैववशेन परिगृहीता विक्लबा भवन्ति राजानः । सर्वाविनयाधिष्ठानतां च गच्छन्ति । व्यसनशतसरव्यतामुपगताः पतितमप्यात्मानं नावगच्छन्ति । अपरे तु द्यूतं विनोद इति, मृगयां श्रम इति, पानं विलास इति, स्वच्छन्दता प्रभुत्वमिति, देवावमाननं महासत्त्वतेति दोषानपि गुणपक्षमध्यारोपयद्भिः अन्तः स्वयमपि विहसद्भिः धूर्तैरमानुषलोकोचिताभिः स्तुतिभिः प्रतार्यमाणाः वित्तमदमत्तचित्ताः तथेत्यात्मारोपितालीकाभिमानाः प्रारब्धदिव्योचितचेष्टानुभावाः सर्वजनोपहास्यतामुपयन्ति । मिथ्यमाहात्म्यगर्वनिर्भराश्च न प्रणमन्ति देवताभ्यः, न मानयन्ति मान्यान्, जरावैक्लव्यप्रलपितमिति पश्यन्ति वृद्धजनोपदेशम्, आत्मप्रज्ञापरिभव इत्यसूयन्ति सचिवोपदेशाय, कुप्यन्ति हितवादिने । सर्वथा तमभिनन्दन्ति, तमाप्ततामापादयन्ति, योऽहर्निशं विगतान्यकर्तव्यः स्तौति, यो वा माहात्म्यमुद्भावयति । किं वा तेषामसाम्प्रतं येषां पराभिसन्धानपरा मन्त्रिण उपदेष्टारः, मारणात्म-

केषु शस्त्रेष्वभियोगः, सहजप्रेमार्द्रहृदया भ्रातर उच्छेद्याः। तदेवंप्रायेऽतिदारुणे राज्यतन्त्रेऽस्मिन्महामोहकारिणि च यौवने कुमार, तथा प्रयतेथाः यथा नोपहस्यसे जनैः, न निन्द्यसे साधुभिः, न शोच्यसे विद्वद्भिः, नावलुप्यसे सेवकवृकैः, न वञ्च्यसे धूर्तैः, न विडम्ब्यसे लक्ष्म्या, न नर्त्यसे मदेन, नाक्षिप्यसे विषयैः। कामं भवान् प्रकृत्यैव धीरः, पित्रा च समारोपितसंस्कारः, तरलहृदयमप्रतिबुद्धं च मदयन्ति धनानि, तथापि भवद्गुणसन्तोषो मामेवं मुखरीकृतवान्। इदमेव च पुनःपुनरभिधीयसे। विद्वांसमपि सचेतनमपि महासत्त्वमपि अभिजातमपि पुरुषमियं दुर्विनीता खलीकरोति लक्ष्मीरिति। सर्वथा कल्याणैः पित्रा क्रियमाणमनुभवतु भवान्नवयौवराज्याभिषेकमङ्गलम्। कुलक्रमागतामुद्वह पूर्वपुरुषैरारूढां धुरम्। अवनमय द्विषतां शिरांसि। उन्नमय बन्धुवर्गम्। अभिषेकानन्तरं प्रारब्धदिग्विजयः परिभ्रमन् विजितामपि तव पित्रा सप्तद्वीपभूषणां पुनर्विजयस्व वसुन्धराम्। अयं ते कालः प्रतापमारोपयितुम्। आरूढप्रतापो हि राजा त्रैलोक्यदर्शीव सिद्धादेशो भवति" इत्येतावदभिधायोपशशाम। उपशान्तवचसि शुकनासे चन्द्रापीडस्ताभिरुपदेशवाग्भिः प्रक्षालित इव, पवित्रीकृत इव, उद्भासित इव, प्रीतहृदयो मुहूर्तं स्थित्वा स्वभवनमाजगाम॥

ततः कतिपयदिवसापगमे च राजा स्वयमुत्क्षिप्तमङ्गलकलशः सह शुकनासेन पुण्येऽहनि पुरोधसा संपादिताशेषराज्याभिषेकमङ्गलम् अनेकनरपतिसहस्रपरिवृतः सर्वतीर्थेभ्यः समाहृतेन सर्वौषधीभिः परिगृहीतेन आनन्दबाष्पजलमिश्रेण मन्त्रपूतेन वारिणा सुतमभिषिषेच। अभिषेकसलिलार्द्रदेहं च तं लतेव पादपान्तरं निजपादपमुज्झत्यपि तारापीडं तत्क्षणमेव

सञ्चक्राम राज्यलक्ष्मीः । अनन्तरमखिलान्तःपुरपरिवृतया प्रेमार्द्रहृदयया विलासवत्या स्वयमापादतलादामोदिना चन्द्रातपधवलेन चन्दनेनानुलिप्तमूर्तिः, दीर्घदशमनुपहतमिन्दुधवलं दुकूलयुगलं वसानः, पुरोहितप्रतिबद्धप्रतिसरप्रसाधितपाणिः, हारेणालिङ्गितवक्षःस्थलः, तत्कालप्रतिपन्नवेत्रदण्डेन पित्रा स्वयं पुरः प्रारब्धसमुत्सारणः सभामण्डपमुपगम्य काञ्चनमयं शशीव मेरुशृङ्गं चन्द्रापीडः सिंहासनमारुरोह ॥

दूतघटोत्कचम्

ದೂತಘಟೋತ್ಕಚವೆಂಬುದು ಭಾಸಮಹಾಕವಿಯು ಬರೆದ ರೂಪಕಗಳ
ಲ್ಲೊಂದು. ಈ ಭಾಸಕವಿಯನ್ನು ಕವಿಕುಲಲಲಾಮನಾದ ಕಾಳಿದಾಸ, ಬಾಣ.
ವಾಕ್ಪತಿರಾಜ, ರಾಜಶೇಖರ ಮೊದಲಾದವರು ಮುಕ್ತಕಂಠದಿಂದ ಹೊಗಳಿದ್ದಾರೆ,
ಭಾಸನು ಬರೆದಂತೆ ಪ್ರತೀತಿ ಇರುವ ಹದಿಮೂರು ರೂಪಕಗಳು ಈಗ ನಮಗೆ
ದೊರೆತಿವೆ. ಇವು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದುದು ಈಗ ಸುಮಾರು ಮೂವತ್ತು ವರ್ಷಗಳ
ಹಿಂದೆ ಮಾತ್ರ. ಈ ರೂಪಕಗಳಾವುವೆಂದರೆ: ೧. ಸ್ವಪ್ನವಾಸವದತ್ತ, ೨. ಪ್ರತಿಜ್ಞಾ
ಯೌಗಂಧರಾಯಣ, ೩. ಅವಿಮಾರಕ, ೪. ಚಾರುದತ್ತ, ೫. ಪ್ರತಿಮಾನಾಟಕ,
೬. ಅಭಿಷೇಕನಾಟಕ, ೭. ಮಧ್ಯಮ ವ್ಯಾಯೋಗ, ೮. ಪಾಂಚರಾತ್ರ, ೯. ದೂತ
ವಾಕ್ಯ, ೧೦. ದೂತಘಟೋತ್ಕಚ, ೧೧. ಕರ್ಣಭಾರ, ೧೨. ಊರುಭಂಗ, ೧೩.
ಬಾಲಚರಿತ. ಇವುಗಳ ಕಥಾವಸ್ತುಗಳಿಗೆ ಆಧಾರವಾದವು, ಬೃಹತ್ಕಥೆ, ರಾಮಾ
ಯಣ, ಮಹಾಭಾರತ, ಭಾಗವತ—ಇವುಗಳು. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ನಾಟಕದ
ಪ್ರಸ್ತಾವನೆಯಲ್ಲಿ ಕವಿಗಳು ತಮ್ಮ ಮತ್ತು ತಮ್ಮ ಗ್ರಂಥದ ಪರಿಚಯಮಾಡಿ
ಕೊಡುವುದು ಪದ್ಧತಿ. ಆದರೆ ಈ ಹದಿಮೂರು ರೂಪಕಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವುದರಲ್ಲಿಯೂ
ಕವಿಯ ಹೆಸರು ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟಿಲ್ಲ. ಆದುದರಿಂದ ಇವೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಭಾಸಕವಿಯೇ ಬರೆ
ದನೇ ಎಂಬ ಬಲವಾದ ಶಂಕೆಯಿಂದ ಈಗಲೂ ಕೆಲವರು ಭಾಸಕವಿಯು ಬರೆದ
ನೆಂಬುವುದನ್ನು ಒಪ್ಪುವುದಿಲ್ಲ. ಈ ರೂಪಕಗಳಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿರುವ ಸ್ಥಾಪನೆ,
ಭರತವಾಕ್ಯ, ಭಾಷೆ, ಶೈಲಿ, ಪಾತ್ರರಚನೆ, ಭಾವಪುಷ್ಟಿ ಮುಂತಾದುವಲ್ಲಿ
ಪರಸ್ಪರ ಸಾಮ್ಯವಿರುವುದರಿಂದ ಇವುಗಳನ್ನೆಲ್ಲಾ ಒಬ್ಬನೇ ಬರೆದಿರಬೇಕೆಂದೂ,
ಇವುಗಳಲ್ಲೊಂದಾದ ಸ್ವಪ್ನವಾಸವದತ್ತವೆಂಬುದು ಭಾಸಕೃತವೆಂದು ರಾಜಶೇಖರಾ
ದಿಗಳು ಹೇಳಿರುವುದರಿಂದ ಈ ಹದಿಮೂರೂ ಭಾಸಕೃತಗಳೆಂದೇ ನಂಬಬಹುದಾಗಿದೆ.
ಭಾಸನು ಸುಮಾರು ಕ್ರಿ. ಶ. ೩೦೦ರಲ್ಲಿ ಇದ್ದಂತೆ ಕೆಲವರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡು
ತ್ತಾರೆ. ಕಾಳಿದಾಸನಿಗಿಂತ ಹಿಂದಿನವನೆಂಬುದೇನೋ ನಿರ್ವಿವಾದವಾದ ವಿಷಯ.
ಕಾಳಿದಾಸನ ಕಾಲವೇ ಇನ್ನೂ ನಿಶ್ಚಿತವಾಗಿಲ್ಲದೇ ಇರುವುದರಿಂದ ಭಾಸನ ಕಾಲವು
ಇನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬಿಡಿಸಲಾಗದ ಒಗಟೆಯಾಗಿದೆ.

ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಹದಿಮೂರು ರೂಪಕಗಳಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯಮವ್ಯಾಯೋಗ, ದೂತ
ವಾಕ್ಯ, ದೂತಘಟೋತ್ಕಚ, ಕರ್ಣಭಾರ, ಊರುಭಂಗ ಇವು ಏಕಾಂಕರೂಪಕಗಳು.
ಇವುಗಳಿಗೆಲ್ಲಾ ಭಾರತಕಥೆಯೇ ಆಧಾರ. ದೂತಘಟೋತ್ಕಚವು ಈ ಏಕಾಂಕ
ರೂಪಕಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಕೌರವರಿಗೂ ಪಾಂಡವರಿಗೂ ದ್ರೋಣಾಚಾರ್ಯರ ಸೈನ್ಯಾ
ಧಿಪತ್ಯದಲ್ಲಿ ಘೋರಯುದ್ಧವು ನಡೆಯುತ್ತಿರುವಾಗ ಕೌರವ ಪಕ್ಷದ ಅನೇಕ
ವೀರರು ಸೇರಿಕೊಂಡು ವೀರನಾದ ಅಭಿಮನ್ಯುವನ್ನು ಕೊಲ್ಲುವರು. ಈ ಸಮಾ
ಚಾರವನ್ನು ಕೇಳಿ ಧೃತರಾಷ್ಟ್ರ, ಗಾಂಧಾರೀ, ದುಃಶಲಾ ಇವರು ಶೋಕಿಸುತ್ತಿರು
ವರು. ಅಭಿಮನ್ಯುವಿನ ವಧೆಯಿಂದ ಸಂತುಷ್ಟನಾದ ದುರ್ಯೋಧನನು ತನ್ನ

ತಂದೆಯ ಸಮೀಪಕ್ಕೆ ಬರುವನು. ಇವರು ಪರಸ್ಪರ ಸಂಭಾಷಿಸುತ್ತಿರುವಾಗ ಕೃಷ್ಣ ಪ್ರೇರಿತನಾದ ಘಟೋತ್ಕಚನು ದೂತನಾಗಿ ದುರ್ಯೋಧನನಲ್ಲಿಗೆ ಬಂದು ಕೃಷ್ಣನ ಸಂದೇಶವನ್ನು ಧೃತರಾಷ್ಟ್ರ ದುರ್ಯೋಧನರಿಗೆ ತಿಳಿಸುವನು. ಅದಕ್ಕೆ ದುರ್ಯೋಧನನು "**मद्वचनादेवं स कृष्णः वक्तव्यः—तिष्ठ त्वं सह पाण्डवैः प्रतिवचो दास्यामि ते सायकैः**" ಎಂಬುದಾಗಿ ಉತ್ತರವನ್ನು ಹೇಳಿ ಕಳುಹಿಸುವನು. ಮಹಾಭಾರತದಲ್ಲಿ ಈ ಘಟೋತ್ಕಚ ದೌತ್ಯವು ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟಿಲ್ಲವಾದರೂ ಸಮಯೋಚಿತವಾಗಿ ಹೊಸದಾದ ಈ ಸಂದರ್ಭವನ್ನು ಕವಿಯು ಉತ್ಪ್ರೇಕ್ಷಿಸಿ ಬರೆದಿದಾನೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಧೃತರಾಷ್ಟ್ರನ ಮನೋಭಾವ, ದುರ್ಯೋಧನನ ಕಾರ್ಯತತ್ಪರತೆ, ರಾಕ್ಷಸನಾದರೂ ಘಟೋತ್ಕಚನ ಸೌಜನ್ಯ—ಇವು ಗಮನಿಸತಕವಾಗಿವೆ. ಮೂಲಗ್ರಂಥವನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ಇಲ್ಲಿ ಅಚ್ಚುಹಾಕಿಸಲಾಗಿದೆ.

पात्राणि

पुरुषाः—

धृतराष्ट्रः—वृद्धः दुर्योधनस्य पिता।

भटः—जयत्रातः वार्ताहरः।

दुर्योधनः—कुरुराजः।

दुश्शासनः—दुर्योधनस्य यवीयान् भ्राता।

शकुनिः—कुरुराजस्य मातुलः।

घटोत्कचः—दौत्येनागतः भीमपुत्रः राक्षसः।

स्त्रियः—

गान्धारी—दुर्योधनस्य माता।

दुश्शला—दुर्योधनस्य स्वसा, जयद्रथस्य पत्नी।

प्रतीहारी—राजकुले द्वारपालिका।

दूतघटोत्कचम्

नारायणस्त्रिभुवनैकपरायणो वः
पायादुपायशतयुक्तिकरः सुराणाम् ।
लोकत्रयाविरतनाटकतन्त्रवस्तु-
प्रस्तावनाप्रतिसमापनसूत्रधारः ॥ १ ॥

(ततः प्रविशति भटः)

भटः—भो भोः ! निवेद्यतां तावत् पुत्रशतश्लाघ्यबान्धवाय विज्ञानविस्तारितविनयाचारदीर्घचक्षुषे महाराजाय धृतराष्ट्राय । एष खलु—

योधस्यन्दनवाजिवारणवधैर्विक्षोभ्य राज्ञां बलं
बालेनार्जुनकर्म येन समरे लीलायता दर्शितम् ।
सौभद्रस्स रणे नराधिपशतैर्वेगागतैः सर्वशः
खे शक्रस्य पितामहस्य सहसैवोत्सङ्गमारोपितः ॥ २ ॥

(ततः प्रविशति धृतराष्ट्रो गान्धारी दुश्शला प्रतीहारी च)

धृतराष्ट्रः—कथं नु भोः !

केनैतच्छ्रुतिपथदूषणं कृतं मे
कोऽयं मे प्रियमिति विप्रियं ब्रवीति ।
कोऽस्माकं शिशुवधपातकाङ्क्षितानां
वंशस्य क्षयमवघोषयत्यभीतः ॥ ३ ॥

गान्धारी—हा! वत्स अभिमन्यो, ईदृशेऽपि नाम पुरुषक्षयकारके कुलविग्रहे वर्तमाने बालभावनिमज्जनमस्माकं भाग्यक्रमेण कुर्वन् कुत्रेदानीं पौत्रक, गतोऽसि?

दुःशला—येनेदानीं वध्वै उत्तरायै वैधव्यं दत्तं तेनात्मनो युवतिजनाय वैधव्यमादिष्टम् ।

धृतराष्ट्रः—अथ केनैष व्यसनार्णवस्य सेतुबन्धः कृतः?

भटः—महाराज, मया ।

धृतराष्ट्रः—को भवान्?

भटः—महाराज, ननु जयत्रातोऽस्मि ।

धृतराष्ट्रः—जयत्रात,

केनाभिमन्युर्निहतः कस्य जीवितमप्रियम् ।
पञ्चानां पाण्डवाग्नीनामात्मा केनेन्धनीकृतः ॥ ४ ॥

भटः—महाराज, बहुभिः किल पार्थिवैः समागतैर्निहतः कुमारोऽभिमन्युः । स्यात्तु जयद्रथो निमित्तभूतः ।

धृतराष्ट्रः—हन्त जयद्रथो निहतः । (तच्छ्रुत्वा दुश्शला रोदिति)

धृतराष्ट्रः—कैषा रोदिति?

प्रतीहारी—महाराज, भर्तृदारिका दुःशला ।

धृतराष्ट्रः—वत्से, अलमलं रुदितेन । पश्य—

भर्तुस्ते नूनमत्यन्तमवैधव्यं न रोचते ।
येन गाण्डीवबाणानामात्मा लक्षीकृतः स्वयम् ॥ ५ ॥

दुःशला—तेन ह्यनुजानातु मां तातः । अहमपि गमिष्यामि वध्वा उत्तरायाः सकाशम् ।

धृतराष्ट्रः—वत्से, किमभिधास्यसि?

दुःशला—तात, एवं भणिष्यामि "अद्यकालिकं च ते वेषग्रहण-महमप्युपधारयिष्यामि" इति।

गान्धारी—पुत्रिके, मा खलु, मा खल्वमङ्गलं भण। जीवति खलु ते भर्ता।

दुःशला—अम्ब, कुतो मे एतावन्ति भागधेयानि? यतो जनार्दन-सहायस्य धनञ्जयस्य विप्रियं कृत्वा को हि नाम जीविष्यति?

धृतराष्ट्रः—सत्यमाह तपस्विनी दुःशला। जयत्रात, तदवस्थं पुत्रं दृष्ट्वा किं प्रतिपन्नं तेन गाण्डीवधन्वना?

भटः—किं वार्जुनसमीपे वृत्तमेतत्?

धृतराष्ट्रः—कथमर्जुनोऽपि नात्रासीत्?

भटः—महारज, अथ किम्।

धृतराष्ट्रः—कथमिदानीं वृत्तमेतत्?

भटः—श्रूयताम्। संशप्तकानीकानिर्वासिते जनार्दनसहाये धनञ्जये स-बालभावाददृष्टदोषः सङ्ग्राममवतीर्णः कुमारोऽभिमन्युः।

धृतराष्ट्रः—हन्त! युक्तरूपोऽस्य वधः। अथ शेषाः पाण्डवाः किमनु-तिष्ठन्ति?

भटः—महाराज, श्रूयताम्—

चितां न तावत्स्वयमस्य देह-
मारोपयन्त्यर्जुनदर्शनार्थम्।
तेषां च नामान्युपधारयन्ति
यैस्तस्य गात्रे प्रहृतं नरेन्द्रैः॥ ६॥

(ततः प्रविशति दुर्योधनो दुश्शासनः शकुनिश्च)

दुर्योधनः— वत्स दुःशासन,

> **यातोऽभिमन्युनिधनात् स्थिरतां विरोधः**
> **प्राप्तो जयः प्रचलिता रिपवो निरस्ताः ।**
> **उन्मूलितोऽस्य च मदो मधुसूदनस्य**
> **लब्धो मयायं सममभ्युदयेन शब्दः ॥ ७ ॥**

मातुल, इतस्तावत् । दुःशासन, इतस्तावत् । तत्रभवन्तं तातमभिवादयिष्यामः ।

उभौ—बाढम् (परिक्रामन्ति)

दुर्योधनः—तात, दुर्योधनोऽहमभिवादये ।

दुश्शासनः—तात, दुश्शासनोऽहमभिवादये ।

शकुनिः—शकुनिरहमभिवादये ।

सर्वे— कथमाशीर्वचनं न प्रयुज्यते ?

धृतराष्ट्रः—पुत्र, कथमाशीर्वचनमिति—

> **सौभद्रे निहते बाले हृदये कृष्णपार्थयोः ।**
> **जीविते निरपेक्षाणां कथमाशीः प्रयुज्यते ॥ ८ ॥**

दुर्योधनः—तत, किंकृतोऽयं संभ्रमः ?

धृतराष्ट्रः—किंकृतोऽयं संभ्रम इति—

> **एका कुलेऽस्मिन्बहुपुत्रनाथे**
> **लब्धा सुता पुत्रशताद्विशिष्टा ।**
> **सा बान्धवानां भवतां प्रसादा-**
> **द्वैधव्यमश्लाघ्यमवाप्स्यतीति ॥ ९ ।**

दुर्योधनः—तात, किञ्चात्र जयद्रथस्य ?

धृतराष्ट्रः—तेन किल वरविदग्धेन रुद्धाः पाण्डवाः !

दुर्योधनः—आ! तेन रुद्धाः । बहुभिः खल्वन्यैः ।

धृतराष्ट्रः—भोः, कष्टम् ।

> **बहूनां समवेतानामेकस्मिन्निर्घृणात्मनाम् ।**
> **बाले पुत्रे प्रहरतां कथं न पतिता भुजाः ॥ १० ॥**

दुश्शासनः—तात, बालो न बाल इति । अभिमन्युना सर्वेषां नो युध्यताम् सर्वे बाणैरङ्किता भूमिपालाः ।

धृतराष्ट्रः—कष्टं भोः !

> **बालेनैकेन तावद्वोः, सोभद्रेणेदृशं कृतम् ।**
> **पुत्रव्यसनसन्तप्तः पार्थो वः किंकरिष्यति ॥ ११ ॥**

दुर्योधनः—किं करिष्यति ?

धृतराष्ट्रः—तत्करिष्यति । यत्सावशेषायुषो द्रक्ष्यथ ।

दुर्योधनः—तात, कस्तावदर्जुनो नाम !

धृतराष्ट्रः—पुत्र, अर्जुनमपि न जानीषे ?

दुर्योधनः—तात, न जाने ।

धृतराष्ट्रः—तेन हि अहमपि न जाने । किन्तु अर्जुनस्य बलवीर्यज्ञाः बहवः सन्ति । तान् पृच्छ ।

दुर्योधनः—केऽर्जुनस्य बलवीर्यज्ञा मया प्रष्टव्याः ?

धृतराष्ट्रः—पुत्र, श्रूतताम्—

> **शक्रं पृच्छ पुरा निवातकवचप्राणोपहारार्चितं**
> **पृच्छास्त्रैः परितोषितं बहुविधैः कैरातरूपं हरम् ।**

पृच्छाग्निं भुजगाहुतिप्रणयिनं यस्तर्पितः खाण्डवे
विद्यारक्षितमद्य येन च जितस्त्वं पृच्छ चित्राङ्गदम् ॥१२॥

दुर्योधनः—यद्येतद्वीर्यमर्जुनस्य किमस्माकं बले न सन्ति प्रतियोद्धारोऽर्जुनस्य ?

धृतराष्ट्रः—पुत्र, के ते ?

दुर्योधनः—ननु कर्ण एव तावत् ।

धृतराष्ट्रः—अहो ! हास्यः खलु तपस्वी कर्णः ।

दुर्योधनः—केन कारणेन ।

धृतराष्ट्रः—श्रूयताम्—

शक्रापनीतकवचोऽर्धरथः प्रमादी
व्याजोपलब्धविफलास्त्रबलो घृणावान् ।
कर्णोऽर्जुनस्य किल यास्यति तुल्यभावं
यद्यस्त्रदानगुरवो दहनेन्द्ररुद्राः ॥ १३ ॥

शकुनिः—प्रभवति भवानस्मानवधीरयितुम् ।

धृतराष्ट्रः—शकुनिरेष व्याहरति । भोः शकुने,

त्वया हि यत्कृतं कर्म सततं द्यूतशालिना ।
तत्कुलस्यास्य वैराग्निर्बालेष्वपि न शाम्यति ॥ १४ ॥

दुर्योधनः—जयत्रात, गच्छ पाण्डवशिबिरे किंकृतोऽयं शब्द इति ज्ञायताम् ।

भटः—यदाज्ञापयति । (निष्क्रम्य प्रविश्य) जयतु महाराजः । संशप्तकानीकनिर्वासितप्रतिनिवृत्तेन धनञ्जयेन निहतं पुत्रमङ्कस्थमश्रुभिः परिषिच्य जनार्दनावभर्त्सितेन प्रतिज्ञातं किलानेन ।

दुर्योधनः—किमिति किमिति?

भटः—

> येन मे निहतः पुत्रः तुष्टिं ये च हते गताः ।
> श्वः सूर्येऽस्तमसंप्राप्ते निहनिष्यामि तानहम् ॥ १५ ॥

इति ।

दुर्योधनः—प्रतिज्ञाव्याघाते किं प्रायश्चित्तम्?

भटः—चितारोहणं किल गाण्डीवेन सह ।

दुर्योधनः—मातुल, चितारोहणं चितारोहणम् । वत्स दुश्शासन, चितारोहणं चितारोहणम् । वयमपि तावत्प्रतिज्ञाव्याघाते प्रयत्नमनुतिष्ठामः ।

धृतराष्ट्रः—पुत्र, किं करिष्यसि?

दुर्योधनः—ननु सर्वाक्षोहिणीसन्दोहेन छादयिष्ये जयद्रथम्, अपि च,

> द्रोणोपदेशेन यथा तथाहं
> संयोजये व्यूहमभेद्यरूपम् ।
> खिन्नाशयास्ते सगजास्सयोधा
> अप्राप्तकामा ज्वलनं विशेयुः ॥ १६ ॥

धृतराष्ट्रः—

> अपि प्रविष्टं धरणीमप्यारूढं नभस्थलम् ।
> सर्वत्रानुगमिष्यन्ति शरास्ते कृष्णचक्षुषः ॥ १७ ॥

(ततः प्रविशति घटोत्कचः)

घटोत्कचः—एष भोः!

प्रयामि सौभद्रविनाशचोदितः
दिदृक्षुरद्यारिमनार्यचेतसम् ।
विचिन्तयंश्चक्रधरस्य शासनं
यथा गजेन्द्रोऽङ्कुशशङ्कितो बलिम् ॥ १८ ॥

(अधोविलोक्य) इदमस्योपस्थानगृहद्वारम् । यावदवतरामि । (अवतीर्य) आत्मनैवात्मानं निवेदयिष्ये । भोः !

हैडिम्बोऽस्मि घटोत्कचो यदुपतेर्वाक्यं गृहीत्वागतो
द्रष्टव्योऽत्र मया गुरुः स्वचरितैर्दोषैर्गतः शत्रुताम् ।

दुर्योधनः—

एह्येहि प्रविश स्वशत्रुभवनं कौतूहलं मे महत्
धृष्टं श्रावय मां जनार्दनवचो दुर्योधनोऽहं स्थितः ॥१९॥

घटोत्कचः—(प्रविश्य) अये! अयमत्रभवान् धृतराष्ट्रः । अनार्यशतस्योत्पादयिता । (उपसृत्य) पितामह, अभिवादये घटोत्क (इत्यर्धोक्ते) न न अयमक्रमः । युधिष्ठिरादयश्च मे गुरवो भवन्तमभिवादयन्ति । पश्चाद्घटोत्कचोऽहमभिवादये ।

धृतराष्ट्रः—एह्येहि पुत्र,

न ते प्रियं दुःखमिदं ममापि
यद्भ्रातृनाशाद्व्यथितस्तवात्मा ।
इत्थं च ते नानुगतोऽयमर्थो-
मत्पुत्रदोषात्कृपणीकृतोऽस्मि ॥ २० ॥

घटोत्कचः—अहो ! कल्याणः खल्वत्र भवान् । कल्याणानां प्रसूतिं पितामहमाह भगवांश्चक्रायुधः ।

धृतराष्ट्रः—(आसनादुत्थाय) किमाज्ञापयति भगवांश्चक्रायुधः ?

घटोत्कचः—न न । आसनस्थेनैव भवता श्रोतव्यो जनार्दनस्य सन्देशः ।

धृतराष्ट्रः—यदाज्ञापयति भगवांश्चक्रायुधः । (उपविशति)

घटोत्कचः—पितामह, श्रूयताम् । हा ! वत्स अभिमन्यो, हा ! वत्स कुरुकुलप्रदीप, हा ! वत्स यदुकुलप्रवाल, तव जननीं मातुलं च मामपि परित्यज्य पितामहं द्रष्टुमाशया स्वर्गमभिगतोऽसि । पितामह, एकपुत्रविनाशादर्जुनस्य तावदीदृशी खल्ववस्था, का पुनर्भवतो भविष्यति ? ततः क्षिप्रमिदानीं आत्मबलाधानं कुरुष्व । यथा ते पुत्रशोकसमुत्थितोऽग्निर्न दहेत्प्राणमयं हविरिति ।

धृतराष्ट्रः—

सक्रोधव्यवसायेन कृष्णेनैतदुदाहृतम् ।
पश्यामीव हि गाण्डीवी सर्वक्षत्रवधे धृतः ॥ २१ ॥

सर्वे—अहो ! हास्यमभिधानम् ।

घटोत्कचः—किमेतद्धास्यते ?

दुर्योधनः—एतद्धास्यते—

दैवैर्मन्त्रयते सार्धं स कृष्णो जातमत्सरः ।
पार्थेनैकेन यो वेत्ति निहतं राजमण्डलम् ॥ २२ ॥

घटोत्कचः—

हससि त्वमहं वक्ता प्रेषितः चक्रपाणिना ।
आश्रितं पार्थकर्मेदमहो युक्तं तवैव तु ॥ २३ ॥

दुश्शासनः—मा तावत् भोः! क्षत्रियावमानिन् ,

घटोत्कचः—कथं दुश्शासनो व्याहरति? अरे! दुश्शासन, अराजा नाम भवतां चक्रायुधः।

दुर्योधनः—दुश्शासन, अलं विवादेन—

राजा वा यदि वाराजा बली वा यदि वाबली ।
बहुनात्र किमुक्तेन किमाह भवतां प्रभुः ॥ २४ ॥

घटोत्कचः—अथकिम्, अथकिम्, प्रभुरेव त्रैलोक्यनाथो भगवान् चक्रायुधः। विशेषतोऽस्माकं प्रभुः। अपि च,

अवसितमवगच्छ क्षत्रियाणां विनाशं
नृपशतविनिचित्या लाघवं चास्तु भूमेः ।
न हि तनयविनाशादुद्यतोग्रास्त्रमुक्तैः
समरशिरसि कश्चित्फल्गुनस्यातिभारः ॥ २५ ॥

दुर्योधनः—भो भोः! प्रकृतिं गतः—

क्षिपसि वदसि रूक्षं लङ्घयित्वा प्रमाणं
न च गणयसि किञ्चिद्व्याहरन्दीर्घहस्तः ।
यदि खलु तव दर्पो मातृपक्षोग्ररूपो
वयमपि खलु रौद्राः राक्षसोग्रस्वभावाः ॥ २६ ॥

घटोत्कचः—शान्तं पापं, शान्तं पापम्! राक्षसेभ्योऽपि भवन्त एव क्रूरतराः। कुतः—

न तु जतुगृहे सुप्तान् भ्रातॄन् दहन्ति निशाचराः
शिरसि न तथा भ्रातुः पत्नीं स्पृशन्ति निशाचराः।
न च सुतवधं संख्ये कर्तुं स्मरन्ति निशाचराः
विकृतवपुषोऽप्युग्राचारा घृणा न तु वर्जिता ॥ २७ ॥

दुर्योधनः—

दूतः खलु भवान् प्राप्तो न त्वं युद्धार्थमागतः।
गृहीत्वा गच्छ सन्देशं न वयं दूतघातकाः ॥ २८ ॥

घटोत्कचः—(सरोषम्) किं दूत इति मां प्रधर्षयसि? मा तावद्भोः न दूतोऽहम्। महानेष कैशोरकोऽयं मे मनोरथः। अपि च—

दष्टोष्ठो मुष्टिमुद्यम्य तिष्ठत्येष घटोत्कचः।
उत्तिष्ठतु पुमान् कश्चिद्गन्तुमिच्छेद्यमालयम् ॥ २९ ॥

(सर्वे उत्तिष्ठन्ति)

धृतराष्ट्रः—पौत्र घटोत्कच, मर्षयतु मर्षयतु भवान्। मद्वचनावगन्ता भव।

घटोत्कचः—भवतु भवतु। पितामहवचनाद्धृतोऽस्मि। तथापि हि न शक्नोमि रोषं धारयितुम्। किमिति विज्ञाप्यः?

दुर्योधनः—आ! कस्य विज्ञाप्यम्? मद्वचनादेवं स वक्तव्यः—

किं व्यर्थं बहु भाषसे न खलु ते पारुष्यसाध्या वयं
कोपान्नार्हसि किंचिदेव वचनं युद्धं यदा दास्यसि।

निर्याम्येष निरन्तरं नृपशतच्छत्रावलीभिर्वृतः
तिष्ठ त्वं सह पाण्डवैः प्रतिवचो दास्यामि ते सायकैः ॥

घटोत्कचः—पितामह, एष गच्छामि ।

धृतराष्ट्रः—पौत्र, गच्छ गच्छ ।

घटोत्कचः—भो भो ! राजानः, श्रूयतां जनार्दनस्य पश्चिमः सन्देशः—

धर्मं समाचर कुरु स्वजनव्यपेक्षां
यत्काङ्क्षितं मनसि सर्वमिहानुतिष्ठ ।
जातोपदेश इव पाण्डवरूपधारी
सूर्यांशुभिस्सममुपैष्यति वः कृतान्तः ॥ ३१ ॥

(निष्क्रान्तः)

भरतवाक्यम्—

सर्वत्र सम्पदः सन्तु नश्यन्तु विपदः सदा ।
राजा राजगुणोपेतः भूमिरेकं प्रशास्तु नः ॥ ३२ ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

ಲಘುಟಿಪ್ಪಣಿ

विद्यासम्प्रदायः

विद्या—ನಾಲ್ಕು ವೇದಗಳು :—ಋಕ್, ಯಜುಸ್ ಸಾಮ, ಅಥರ್ವ. ಆರು ವೇದಾಂಗಗಳು :—ಶಿಕ್ಷಾ, ವ್ಯಾಕರಣ, ಛಂದಸ್, ನಿರುಕ್ತ, ಜ್ಯೋತಿಷ, ಕಲ್ಪ. ನಾಲ್ಕು ಉಪಾಂಗಗಳು :—ಮೀಮಾಂಸಾ, ನ್ಯಾಯ, ಪುರಾಣ ಮತ್ತು ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರ, ಈ ಹದಿನಾಲ್ಕು ವಿಷಯಗಳ ಜ್ಞಾನವು ವಿದ್ಯೆಯೆಂದು ಪ್ರಾಚೀನರು ವಿದ್ಯೆಯ ಲಕ್ಷಣವನ್ನು ಹೇಳಿದಾರೆ. ಈ ವಿದ್ಯೆಗೆ ಅಧಿಕಾರಿ ಯಾರು? ಅವನ ಗುಣ ಹೇಗಿರಬೇಕು? ಎಂಬುದನ್ನು ಈ ನಾಲ್ಕು ಮಂತ್ರಗಳು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುವುವು.

प. १. **शेवधिः**—ನಿಧಿಯು **शेवधिः+ते=शेवधिष्ट** ಇದು ವೈದಿಕ ಪ್ರಯೋಗವು. **ब्रूयाः√ब्रू २, उभ (पर) विधि लिङ्, मध्य. ए.**

प. २. **आतृणत्ति** ತುಂಬಿಸುತ್ತಾನೆಯೋ **आ+√तृद् ७ उभ (पर) लट्, प्र. ए. अमृतम्**—ಶಾಶ್ವತವಾದ ತತ್ವವನ್ನು **अवितथेन** ಸತ್ಯವಾದ ವೇದವಾಕ್ಯದಿಂದ **कतमच्चनाह (नद्रुह्येत्)** ಖಂಡಿತವಾಗಿಯೂ ಯಾವ ದ್ರೋಹವನ್ನೂ ಬಗೆಯಬಾರದು. **कतमत्+चन+अह.**

प. ३. **न भोजनीयाः**—ರಕ್ಷಿಸಲ್ಪಡಲು ಅರ್ಹರಾಗುವುದಿಲ್ಲವೋ. (ಅವರ ಪ್ರೀತಿಪಾತ್ರರಾಗದೇ ಇರುವುದರಿಂದ) **भुनक्ति—√भुज् ७ पर. लट् प्रथ· एक.**

प. ४. **विद्याः√विद्,२, पर. विधिलिङ्, मध्य. एक.**

गजेन्द्रमोक्षः

तत्रापि..........ग्रहात्.—ಯಾವನು ಮೊಸಳೆಯಿಂದ ಹಿಡಿಯಲ್ಪಟ್ಟ ಗಜೇಂದ್ರನನ್ನುದ್ಧರಿಸಿದನೋ ಆ ಹರಿಯು ತಾಮಸಮನ್ವಂತರದಲ್ಲಿ ಹರಿಮೇಧಸ್ಸಿನ ಪತ್ನಿಯಾದ ಹರಿಣೀದೇವಿಯಲ್ಲಿ ಅವತರಿಸಿದನು. **बादरायण एतत्**—बादरायणे+एतत्. **सूत उवाच**—ಸೂತನು ನೈಮಿಶಾರಣ್ಯವಾಸಿಗಳಾದ ಶೌನಕಾದಿ ಮಹರ್ಷಿಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಹೇಳುತ್ತಾನೆ. **विप्राः**–ಎಲೈ ಶೌನಕಾದಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿರಾ, **नोदितः**—ಪ್ರೇರಿತನಾದ.

प. १. **राजंस्त्रिकूटः**—राजन्+त्रिकूटः, **श्रीमान्**—ಕಾಂತಿಯುಕ್ತವಾದ, **योजनायुतम्**—ಹತ್ತುಸಾವಿರ ಗಾವುದಗಳು.

प. २. **द्रोण्याम्**—ತೊಪ್ಪಲಿನಲ್ಲಿ, **आक्रीडम्**—ಆಟದ ನೆಲೆಯಾದ.

प. ४. **करेणुभिः**—ಹೆಣ್ಣಾನೆಗಳಿಂದ, **सकण्टकान् वनस्पतीन्**—ಮುಳ್ಳುಗಿಡಗಳನ್ನೂ, **प्रमृजन्** (आसीत्) ಮುರಿಯುತ್ತಿದ್ದಿತು.

प. ८. **सहस्रम् समाः**—ಸಾವಿರ ವರ್ಷಗಳು, **अमंसत**—√मन् ४, आ. लुङ्, प्र. ब.

प. ९. ಬಳಿಕ ಮೊಸಳೆಯಿಂದ ಸೆಳೆಯಲ್ಪಡುತ್ತಾ ನಡುನೀರಿನಲ್ಲಿ ದುಃಖಿಸುತ್ತಿರುವ ಆನೆಗೆ ಬಹುಕಾಲದಮೇಲೆ ಧೈರ್ಯೋತ್ಸಾಹಗಳು, ಶರೀರ ಬಲವು, ಇಂದ್ರಿಯಶಕ್ತಿಯೂ ಸಹ ಕುಂದತೊಡಗಿದವು ಅದಕ್ಕೆ ಸರಿಯಾಗಿ ನೀರಿನಲ್ಲಿರುವ ಮೊಸಳೆಗೆ ಧೈರ್ಯಾದಿ ಶಕ್ತಿಗಳೆಲ್ಲವೂ ಅಡಿಗಡಿಗೂ ಬಲದವು, **विपर्ययः**—ವ್ಯತ್ಯಸ್ತವು.

प. ११. **परायणं तं परं यामि**—ಪ್ರಾಪ್ಯನಾಗಿರುವ ಆ ಪರಮಾತ್ಮನನ್ನು ಮರೆಹೊಗುವೆನು.

प. १२. ತನ್ನನ್ನು ಕೊಲ್ಲುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಬೇಗನೆ ಎದುರಟ್ಟಿಬರುತ್ತಿರುವ, ಅಧಿಕ ವೇಗವುಳ್ಳ ಮತ್ತು ಮಹಾಬಲಿಷ್ಠವಾದ ಮೃತ್ಯು ವೆಂಬ ಘಟಸರ್ಪದಿಂದ ಹೆದರಿ ಮರೆಹೊಕ್ಕ ಪ್ರಾಣಿಯನ್ನು ಯಾವ ಪರಮಾತ್ಮನು ಸಲಹುವನೋ ಯಾವನ ಹೆದರಿಕೆಯಿಂದ ಮೃತ್ಯುವೂ ಓಡಿಹೋಗುವುದೋ ಆ ಪರಮೇಶ್ವರನನ್ನು ಮರೆಹೊಗುವೆನು.

शरणम्—ರಕ್ಷಕನನ್ನಾಗಿ **ईमहि**—ಹೊಂದುವೆವು. (ವೈದಿಕಪ್ರಯೋಗ)

प. १३. **प्राग्जन्मनि अनुशिक्षितम्**—ಪೂರ್ವಜನ್ಮದಲ್ಲಿ ಕಲಿತದ್ದು. ಒಂದುದಿನ ಪಾಂಡ್ಯದೇಶದ ದೊರೆಯಾದ ಇಂದ್ರದ್ಯುಮ್ನನು ಮೌನವ್ರತವನ್ನು ಧರಿಸಿ ವಿಷ್ಣುವನ್ನು ಪೂಜಿಸುತ್ತಿದ್ದನು. ಅಕಸ್ಮಾತ್ತಾಗಿ ಅಲ್ಲಿಗೆ ಬಂದ ಅಗಸ್ತ್ಯರನ್ನು ರಾಜನು ವ್ರತಭಂಗದಿಂದ ಹೆದರಿ ಸತ್ಕರಿಸದೇ ಇರಲು

ಅವರು ಕುಪಿತರಾಗಿ ಇವನು ಆನೆಯ ಜನ್ಮವನ್ನು ಹೊಂದಲಿ ಎಂದು ಶಾಪವನ್ನು ಕೊಟ್ಟರು. ಇಂದ್ರದ್ಯುಮ್ನನು ಶಾಪದಿಂದ ಆನೆಯಾಗಿದ್ದರೂ ವಿಷ್ಣುಪೂಜಾಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಅವನಿಗೆ ಪೂರ್ವಜನ್ಮಸ್ಮರಣೆಯು ತಪ್ಪಲಿಲ್ಲ.

ಪ. ೧೪. **नमः अभिधीमहि**–ನಮಸ್ಕಾರವನ್ನು ಧ್ಯಾನಿಸುವೆವು ಅಂದರೆ ನಮಸ್ಕರಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಶರೀರವು ಪರಾಧೀನವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಮನೋವಾಕ್ಕುಗಳಿಂದಲೇ ನಮಸ್ಕರಿಸುವೆವು,

अभिधीमहि (ವೈದಿಕಪ್ರಯೋಗ).

ಪ. ೧೬. ಯಾವ ಭಗವಂತನ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಸತ್ವಪ್ರಧಾನರಾದ ದೇವತೆಗಳಾಗಲೀ ಮನನಶೀಲರಾದ ಮಹರ್ಷಿಗಳಾಗಲೀ ತಿಳಿಯಲಾರರೋ, ಅಂತಹ ಪರತತ್ವವನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯಪ್ರಾಣಿಗಳು ಹೊಂದುವುದಕ್ಕಾಗಲೀ ಹೊಗಳುವುದಕ್ಕಾಗಲೀ ಶಕ್ತರಾಗುವರೆ? ಆದುದರಿಂದ ನಿಜರೂಪವನ್ನು ಮರೆಸಿ ಬಗೆಬಗೆಯ ವೇಷಗಳಿಂದ ಕುಣಿಯುವ ನಟನಂತೆ ತಿಳಿಯಲಶಕ್ಯವಾದ ನಡವಳಿಕೆಯುಳ್ಳ ಪರಮಾತ್ಮನು ನಮ್ಮನ್ನು ಸಲಹಲಿ.

ಪ. ೧೭. ಯಾವ ಭಗವಂತನ ಪರಮಮಂಗಳವಾದ ನೆರೆಯನ್ನು ತಿಳಿಯಲಿಚ್ಛಿಸಿ ಸಾಧುಶಿರೋಮಣಿಗಳೆನಿಸಿದ ಮಹಾಮುನಿಗಳು ಕೂಡ ಸಂಗವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಸಕಲ ಭೂತಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಆತ್ಮಭಾವನೆಯುಳ್ಳವರಾಗಿ ಸರ್ವರಿಗೂ ಹಿತವನ್ನು ಬಯಸುತ್ತಾ ಕಾಡುಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿ ನಿರಂತರವಾಗಿ ಬ್ರಹ್ಮಚರ್ಯಾದಿ ಕಠಿನವ್ರತಗಳನ್ನಾಚರಿಸುವರೋ ಅಂತಹ ಪರಮೇಶ್ವರನೇ ನನಗೆ ರಕ್ಷಕನಾಗಲಿ.

ಪ. ೧೮. **अनुकालम्**–ಕಾಲಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ (**अव्य. स.**)

ಪ. ೧೯. ತಾನು ಕಾರಣರಹಿತನಾಗಿ ಸಕಲ ಜಗತ್ತಿಗೂ ಕಾರಣನಾಗಿದ್ದರೂ ಮೃದಾದಿಗಳಂತೆ ವಿಕಾರವನ್ನು ಪಡೆಯದೆ ಆಶ್ಚರ್ಯಕರವಾದ ಕಾರಣನಾಗಿರುವನೆಂದು ಪಾಂಚರಾತ್ರಮೊದಲಾದ ತಂತ್ರಗಳಿಂದಲೂ, ವೇದಾಂತಗಳಿಂದಲೂ ಕೊಂಡಾಡಲ್ಪಡುತ್ತಿರುವ ಮೋಕ್ಷಸ್ವರೂಪನಾದ ಪರಮಪ್ರಾಪ್ಯನೆನಿಸಿದ ನಿನಗೆ ನಮಸ್ಕಾರವು.

ಪ. ೨೦. ನನ್ನಂತಹ ಪಶುಗಳನ್ನು ಅಜ್ಞಾನವೆಂಬ ಪಾಶದಿಂದ ಬಿಡಿಸುವವನೂ, ಮಾಯಾತೀತನೂ, ದಯಾಸಮುದ್ರನೂ, ಭಕ್ತರಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಆಲಸ್ಯವಿಲ್ಲದವನೂ, ಅಂತರ್ಯಾಮಿರೂಪದಿಂದ ಸಕಲಪ್ರಾಣಿಗಳ ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿಯೂ ಹೊಳೆಯುವವನೂ, ಪ್ರತ್ಯಗ್ರೂಪನೂ, ಅಚಿಂತ್ಯಮಹಿಮನೂ, ಅಪರಿಚ್ಛಿನ್ನನೂ ಆದ ನಿನಗೆ ನಮಸ್ಕಾರವು.

ಪ. ೨೧. **परिभाविताय**—ಧ್ಯಾನಿಸಲ್ಪಡುವ.

ಪ. ೨೨. ನಾನು ಈ ಮೊಸಳೆಯಿಂದ ಬಿಡಿಸಿಕೊಂಡು ಬದುಕಬೇಕೆಂದಿಚ್ಛಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ಒಳಗೂ ಹೊರಗೂ ಅವಿವೇಕದಿಂದ ತುಂಬಿರುವ ಈ ಗಜಜನ್ಮದಿಂದ ನನಗೇನು ಫಲ, ಆದುದರಿಂದ ಯಾವುದನ್ನು ಕಾಲವುಕೂಡ ನಾಶಗೊಳಿಸಲಾರದೋ ಯಾವುದು ಆತ್ಮಪ್ರಕಾಶವನ್ನು ತೆರೆಯಂತೆ ಮರೆಗೊಳಿಸಿರುವುದೋ ಅಂತಹ ಅಜ್ಞಾನದಿಂದ ಬಿಡುಗಡೆಯನ್ನು ಬಯಸುವೆನು.

प. २३. छंदोमयेन—ವೇದಸ್ವರೂಪನಾದ, उह्यमानः√वह्, कर्मणि वर्त. कृदन्तरूपम्.

प. २५. उच्छ्रियाणाम्—ದೇವತೆಗಳು (सत्षष्ठी) अरिणा—ಚಕ್ರದಿಂದ.

प. २६. पार्षदगतिम्—ಸನ್ನಿಧಿಸೇವಕತ್ವವನ್ನು, अगात्–√इ. २. प. लुङ्. प्र. ए.

वीरोऽभिमन्युः

प १. ततः–ದ್ರೋಣನ ಸೈನ್ಯಾಧಿಪತ್ಯದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಯುದ್ಧದ ಮೂರನೆ ದಿವಸ.

प. ३. कलशोद्भवः—ದ್ರೋಣನು. गाण्डीवधन्वना––गाण्डीवम् धनुः यस्मिन् सः तेन, धनुस् ಅಂತವಾದ ಬಹುವ್ರೀಹಿಸಮಾಸದ ಕೊನೆಯ ವರ್ಣಕ್ಕೆ अन् ಎಂಬ ಆದೇಶ ಬಂದು धन्वन् ಎಂದು ಆಗುತ್ತದೆ. सू–"धनुषश्च".

प. ४. फल्गुनम्–ಅರ್ಜುನನನ್ನು. ಅರ್ಜುನನಿಗೆ ಫಲ್ಗುನನೆಂದು ಹೆಸರು ಬರಲು ಕಾರಣ "उत्तराभ्यां फल्गुनीभ्यां नक्षत्राभ्यामहं दिवा । जातो हिमवतःपृष्ठे तेन मां फल्गुनं विदुः" ॥ ಎಂದು ಮಹಾಭಾರತದಲ್ಲಿದೆ.

प. ६. संसारचक्रदुर्भेद्यं — ಸಂಸಾರಚಕ್ರದಂತೆ ಭೇದಿಸಲಸಾಧ್ಯವಾದ. विनिर्ममे, वि+नि+√मा ३. आ. लिट्. प्र. ए.

प. ७. नाभिमध्ये–ಸೈನ್ಯದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ, तस्थौ, स्था १ प. लिट्. प्र. ए.

प. ८. व्यूहम्–ಗೊತ್ತಾದ ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ಗುಂಪುಕಟ್ಟಿಕೊಂಡಿರುವ.

प. १०. तद्गुणाधिकः—ಅರ್ಜುನನ ಗುಣಕ್ಕಿಂತಲೂ ಹೆಚ್ಚು ಗುಣವುಳ್ಳ. वोढुम्–वह्+तुम्.

प. ११. रौक्मिणेयः—ರುಕ್ಮಿಣಿಯ ಮಗನಾದ ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನನು.

प. १३. महारथः–एकोदशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च विज्ञेयः समहारथः ॥"

प. १६. जरठविक्रमः–ಪ್ರೌಢವಾದ ಪರಾಕ್ರಮವುಳ್ಳ.

प. २१. कुमारस्य—ಕುಮಾರಸ್ವಾಮಿಯ, शक्त्या–ಶಕ್ತ್ಯಾಯುಧದಿಂದ, ಶಕ್ತಿಯಿಂದ. प्रदुद्रुवुः, प्र + √ द्रु१ प. लिट्. प्र. ब.

प. २२. भर्गवरात्–ಶಿವನ ವರದದೆಸೆಯಿಂದ, ಜಯದ್ರಥನು ಈಶ್ವರನನ್ನು ಕುರಿತು ತಪಸ್ಸು ಮಾಡಿ ಅರ್ಜುನನನ್ನು ಹೊರತು ಇತರ ಪಾಂಡವರನ್ನು ತಡೆಯುವ ವರವನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದನು.

प. २३. उच्चकर्त 'उत्+√कृत ६ पर. लिट्. प्र. ए.

प. २४. निशश्वास, नि+श्वस् २ पर. लिट्. प्र. ए.

प. २६. राधेयः–ರಾಧಾ ಎಂಬುವಳ ಮಗನಾದ ಕರ್ಣನು.

प. २७. काकुत्स्थसमविक्रमः – ಶ್ರೀರಾಮನಿಗೆ ಸಮಾನವಾದ ಪರಾಕ್ರಮವುಳ್ಳ.

प. २९. पुतनाम्—ಸೈನ್ಯವನ್ನು, हिनस्ति—ಹಿಂಸಿಸುತ್ತಾನೆ. √हिस्. ७. पर. लट्, प्र. ए.

प. ३०. रोमाञ्चकञ्चुकः—ರೋಮಾಂಚವೇ ಕವಚವಾಗಿ ಉಳ್ಳದ್ದು.

सुभाषितमञ्जरी

प. १. ಕಾಶ್ಯಪನು ತನ್ನ ಸಾಕುಮಗಳಾದ ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು ಪತಿಗೃಹಕ್ಕೆ ಕಳುಹಿಸುವಾಗ ಈಕೆಯ ಅಗಲುವಿಕೆಯಿಂದ ದುಗುಡಗೊಂಡು ತನಗೆ ಆಗಿರುವ ವ್ಯಥೆಯನ್ನು ವಿವರಿಸುವುದು. **कण्ठः**—ಶಬ್ದವು, **मम तावत्**—ನನಗೂ ಕೂಡ, ಇಲ್ಲಿ ಕವಿಯು ವರ್ಣಿಸಿರುವ ಲೋಕಾನುಭವವನ್ನು ಗಮನಿಸಿರಿ.

प. २. ಶಕುಂತಲೆಯು ಪತಿಗೃಹಕ್ಕೆ ಹೋಗಲು ಅನುಜ್ಞೆಕೊಡುವಂತೆ ಸನ್ನಿಹಿತ ದೇವತಾಕವಾದ ಆಶ್ರಮದ ಮರಗಿಡಗಳನ್ನು ಕಾಶ್ಯಪನು ಕೇಳಿಕೊಳ್ಳುವುದು, **आदत्ते, आ+√दा. ३. उभ. (आ) लट्. प्र. ए.** ಇಲ್ಲಿ ತಪೋವನವಾಸಿಗಳಿಗೆ ಮರಗಿಡಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವರೀತಿ ಪ್ರೇಮವಿರುತ್ತದೆಂಬುದು ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿದೆ.

प. ३. ಕಾಶ್ಯಪನು ಶಕುಂತಲೆಗೆ ಪತಿಗೃಹದಲ್ಲಿ ಹೇಗೆ ಇರಬೇಕೆಂಬುದನ್ನು ಉಪದೇಶಿಸುವುದು. ಇದನ್ನು ಎಲ್ಲ ಯುವತಿಯರೂ ಗಮನಿಸಬೇಕಾದುದು. **वामाः**–ಇದಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧವಾದ ನಡವಳಿಕೆಯುಳ್ಳವರು.

प. ४. ತಂದೆಯ ಅಗಲುವಿಕೆಯಿಂದ ವ್ಯಥೆಗೊಂಡ ಶಕುಂತಲೆಗೆ ಕಾಶ್ಯಪನು ಹೇಳುವ ಸಮಾಧಾನವಾಕ್ಯವು, ಹೆಂಗಸು ತೌರುಮೇಲಿನ ಹಂಬಲವನ್ನು ಕಮ್ಮಿಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವ ರೀತಿಯು ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿದೆ,

प. ५. ಶಕುಂತಲೆಯು ನಾನು ಪುನಃ ತಪೋವನವನ್ನು ನೋಡುವುದು ಯಾವಾಗ ಎಂದು ಪ್ರಶ್ನಿಸಲು ಕಾಶ್ಯಪನು ಹೇಳುವ ಮಾತು, ಇದರಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವದ ರಾಜರು ತಮ್ಮ ಮುಪ್ಪಿನಲ್ಲಿ ಯಾವ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಇರುತ್ತಿದ್ದರೆಂಬುದು ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿದೆ.

प. ६. ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು ಪತಿಗೃಹಕ್ಕೆ ಕಳುಹಿಸಿಕೊಟ್ಟಮೇಲೆ ವಿಮರ್ಶೆಯಿಂದ ಸಂತುಷ್ಟಾಂತರಂಗನಾದ ಕಾಶ್ಯಪನು ಹೇಳುವ ಮಾತು. ಇದರಲ್ಲಿ ಕನ್ಯಾಪಿತೃವಿನ ಹೊಣೆಯಂತಹದೆಂಬುದು ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿದೆ. **परिग्रहीतुः**—ಪತಿಯು. **प्रत्यर्पितन्यास इव**—ಕೊಟ್ಟಿದ್ದ ಗಂಟನ್ನು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪಿಸಿದವನಂತೆ.

चन्द्रापीडस्य बाल्यम्

[ಷರಾ—ಬ್ರಾಕೆಟಿನಲ್ಲಿ ತೋರಿಸಿರುವ ಅಂಕಗಳು ಪಙ್ಕ್ತಿಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ.]

राजोजुषे .... । ಇದು ಕಾದಂಬರೀ ಗ್ರಂಥದ ಮಂಗಳಶ್ಲೋಕ. ಪ್ರಪಂಚದ ಉತ್ಪತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ರಜೋಗುಣವನ್ನು ಆಶ್ರಯಿಸಿ ಬ್ರಹ್ಮರೂಪನಾದ, ಪ್ರಪಂಚದ ರಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಸತ್ವಗುಣವ್ನು ಆಶ್ರಯಿಸಿ ವಿಷ್ಣುರೂಪನಾದ; ಆ ಪ್ರಪಂಚದ ಲಯದಲ್ಲಿ ತಮೋಗುಣವನ್ನು ಆಶ್ರಯಿಸಿ ಶಿವರೂಪನಾದ— ಈ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಪಂಚದ ಸೃಷ್ಟಿಸ್ಥಿತಿ ಲಯಗಳಿಗೆ ಕಾರಣನೂ, ಬ್ರಹ್ಮ ವಿಷ್ಣು ಶಿವಸ್ವರೂಪನೂ, ಸತ್ವ ರಜಸ್ತಮೋಗುಣಾತ್ಮಕನೂ ಆದ ನಿತ್ಯನಾದ ಪರಮಾತ್ಮನಿಗೆ ನಮಸ್ಕಾರವು.

(4) **अन्धकारातिः**-ಅಂಧಕಾಸುರನ ಶತ್ರುವಾದ ಶಿವನು. (7) **फलितशक्तित्रयः**–ಕೈಗೂಡಿದ ಪ್ರಭು, ಮಂತ್ರ, ಉತ್ಸಾಹವೆಂಬ ಮೂರು ಶಕ್ತಿಗಳುಳ್ಳ. (41) **रोदिति**–ಅಳುತ್ತಾಳೆ, √**रुद्**. २. **पर**. **लट्**. **प्र**. **ए**. (42) **विरराम**-ಸುಮ್ಮನಾದಳು. **वि**+√**रम्** १ **पर** **लिट्**. **प्र**. **ए**. **रम्** ಧಾತುವು ಆತ್ಮನೇಪದಿಯು, ಆದರೆ **वि**, **आ**, **परि** ಅಥವಾ **उप** ಎಂಬ ಉಪಸರ್ಗ ದಿಂದ ಕೂಡಿದಲ್ಲಿ ಪರಸ್ಮೈಪದಿಯಾಗುತ್ತದೆ. **सू**—"**व्याङ्परिभ्यो रमः**" । "**उपाच**." (47) **अवदातकर्म**-ಶುಕ್ಲಕರ್ಮವು ಅಂದರೆ ಸತ್ಕರ್ಮವು. (52) **वरणां दातारः**–ವರಗಳನ್ನು ಕೊಡುವವರು. ಕೃದಂತಯೋಗವಿದ್ದರೆ ಕರ್ತೃ ಅಥವಾ ಕರ್ಮವಾಚಕಕ್ಕೆ ಷಷ್ಠೀವಿಭಕ್ತಿ ಬರುತ್ತದೆ. **सू**—"**कर्तृकर्मणोः कृति**." (65) **ममार्ज**–ತೊಳೆದನು. √**मृज्**. २. **पर**. **लिट्**. **प्र**. **ए**. (71) **शुश्राव**–ಕೇಳಿದಳೋ. √**श्रु** १. **पर**. **लिट्**. **प्र**. **ए**. (75) **अद्राक्षीत्**–ನೋಡಿದನು. √**दृश्**. १. **पर**. **लुङ्**. **प्र**. **ए**. (111) **पूर्णपात्रम्**–"**उत्सवेषु सुहृद्भिर्यद्बलादाकृष्य गृह्यते। वस्त्रं माल्यं च तत्पूर्णपात्रं पूर्णानकं च तत्**।" (121) **क्रीडाव्यासङ्गविघातार्थम्**-ಆಟದ ಮೇಲಿನ ಆಸಕ್ತಿಯನ್ನು ಕಮ್ಮಿಮಾಡಲು. (130) **पदे**–ವ್ಯಾಕರಣಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿಯೂ, **वाक्ये**—ಮೀಮಾಂಸಾಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿಯೂ, **प्रमाणे**—ನ್ಯಾಯಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿಯೂ. (138) **दशपुरुष** .... **अकरोत्**—ಹತ್ತು ಜನರು ಎತ್ತುವಷ್ಟು ಭಾರವಾದ ಕಬ್ಬಿಣದ ಗದೆಯಿಂದ ಸಾಮು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದನು. (139) **ऋते च महाप्राणतायाः**–ಹೆಚ್ಚು ಬಲ ಒಂದುಹೊರತು. **अन्य**, **आरात्**, **इतर**, **ऋते** ಮುಂತಾದವುಗಳ ಯೋಗವಿದ್ದಲ್ಲಿ ಪಂಚಮೀವಿಭಕ್ತಿ ಬರುತ್ತದೆ. **सू**—"**अन्यारादितरर्तेदिक्छब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते**." **महाप्राण**-

तायाः, ಪಂಚಮೀ. (170) **खलीनकटकावलग्नाभ्याम्**—ಲಗಾಮಿನ ಬಳೆಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದುಕೊಂಡಿರುವ. (173)। **पस्पर्श √स्पृश् ६ प. लिट् प्र. ए.** (213) **आसन्द्याम्**—ಕುರ್ಚಿಯಮೇಲೆ. (245) **प्रति छन्दकमिव**—ಪ್ರತಿಬಿಂಬದಂತಿರುವ. (247) **श्रीमण्डपात्रस्थिते**-ಆಸ್ಥಾನ ಮಂಡಪದಲ್ಲಿ ಇದ್ದ. (253) **शबलम्** ಚಿತ್ರವರ್ಣವಾದ, **शयनतलम् अधिशिश्ये**—ಹಾಸಿಗೆಯಮೇಲೆ ಮಲಗಿದನು. **अधि** ಎಂಬ ಉಪಸರ್ಗದಿಂದ ಕೂಡಿದ **शी-स्था, आस्** ಧಾತುಗಳ ಆಧಾರಕ್ಕೆ ಕರ್ಮಸಂಜ್ಞೆ ಬರುತ್ತದೆ ಅಂದರೆ ಸಪ್ತಮಿಗೆ ಬದಲಾಗಿ ದ್ವಿತೀಯಾವಿಭಕ್ತಿ ಬರುತ್ತದೆ. **सू.—"अधिशीङ्स्थासां कर्म."** (275) **यवसम्**—ಹುಲ್ಲನ್ನು. (308) **अपरिणामोपशमो दारुणो लक्ष्मीमदः**-ಭಯಂಕರವಾದ ಧನಮದವು ವಯಸ್ಸು ಕಳೆದರೂ ಶಾಂತವಾಗುವುದಲ್ಲ. **कष्टं .... अन्धत्वम्**-ಎಂತಹ ಕತ್ತಲಿನಲ್ಲಿಯೂ ಸ್ವಚ್ಛವಾಗಿ ಕಣ್ಣು ಕಾಣುವಂತೆ ಮಾಡುವ ಅಂಜನದ ಬತ್ತಿಯಿಂದಲೂ ಕಷ್ಟವಾದ ಐಶ್ವರ್ಯವೆಂಬ ಕತ್ತಲಿನಿಂದುಂಟಾದ ಕುರುಡು ನಿವಾರಿಸಲಸಾಧ್ಯವಾದುದು. (317) **नाशयति .... विषयेषु**-ದಿಗ್ಭ್ರಮೆಯಂತೆ ದುರ್ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಎಳೆದುಕೊಂಡು ಹೋಗುವ ವಿಷಯಗಳ ಅತ್ಯಾಸಕ್ತಿಯು ಮನುಷ್ಯನನ್ನು ಹಾಳುಮಾಡುತ್ತದೆ. (321) **अभव्यस्य**—ದುರ್ಜನನ. **शूलम्**-ಶೂಲೆಯನ್ನು. (324) **अकारणं .... विनयस्य**—ದುಷ್ಟಸ್ವಭಾವವುಳ್ಳವನಿಗೆ ಸದ್ವಂಶವಾಗಲೀ, ಶಾಸ್ತ್ರಾಭ್ಯಾಸವಾಗಲೀ ಎಂದಿಗೂ ವಿನಯವನ್ನು ತಂದುಕೊಡಲಾರದು. (328) **नोद्वेगकरः प्रजागरः**—ಸಂಕಟವನ್ನುಂಟುಮಾಡದಿರುವ ಜಾಗರಣೆಯು. (330) **उद्दामदर्पश्वयथुस्थगितश्रवणविवराः**—ಅತ್ಯಧಿಕವಾದ ಅಹಂಕಾರವೆಂಬ ಶೋಭೆಯಿಂದ ಮುಚ್ಚಿದ ಕಿವಿಯ ರಂಧ್ರವುಳ್ಳವರಾಗಿ. (331) **गजनिमीलितेन**—ಆನೆಯು ಕಣ್ಣು ಮುಚ್ಚಿಕೊಂಡಿರುವಂತೆ ಕಣ್ಣು ಮುಚ್ಚಿಕೊಳ್ಳುವುದರಿಂದ. (338) **विरहविनोदचिह्नानि**—ವಿರಹದಲ್ಲಿ ಮನಸ್ಸಿಗೆ ನೆಮ್ಮದಿಯನ್ನುಂಟುಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವ ಗುರುತುಗಳನ್ನು. (350) **कज्जलमलिनमेव केवलमुद्वमति**-ಕಾಡಿಗೆಯಂತೆ ಕಪ್ಪಾದ ಕೆಟ್ಟಕೆಲಸವನ್ನು ಮಾತ್ರವೇ ಹೊರಪಡಿಸುತ್ತದೆ (364) **असूयन्ति सचिवोपदेशाय कुप्यन्ति हितवादिने**—ಕೋಪ, ದ್ರೋಹ, ಅಸೂಯಾ, ಈರ್ಷೆ ಈ ಅರ್ಥವುಳ್ಳ ಧಾತುಗಳ ಯೋಗವಿದ್ದರೆ ಯಾರ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಇವುಗಳಿವೆಯೋ ಆ ನಾಮಕ್ಕೆ ಚತುರ್ಥೀ ಬರುತ್ತದೆ. **सू.—"क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः।"** (371) **नावलुप्यसे सेवकवृकैः**—ಭೃತ್ಯರೆಂಬ ತೋಳಗಳು ನಿನ್ನನ್ನು ಕೆಟ್ಟಕೆಲಸಕ್ಕೆ ಎಳೆಯದಿರುವಂತೆ. (375) **विद्वांसमपि .... ।** ಲಕ್ಷ್ಮಿಯು ಎಂತಹವರನ್ನಾದರೂ ಕೆಟ್ಟದಾರಿಗೆಳೆಯು

ತ್ತದೆ. (394) **आमोदिना**—ಸುವಾಸನೆಯಾದ. (395) **दीर्घदशाम्**—ಉದ್ದವಾದ ಸೆರಗುಳ್ಳ. (396) **प्रतिसरप्रसाधितपाणिः**—ಕಂಕಣದಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾದ ಕೈಯುಳ್ಳವನಾಗಿ. (398) **प्रारब्धसमुत्सारणः**—ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ ದಾರಿ ಬಿಡಿಸುವಿಕೆಯುಳ್ಳವನಾಗಿ, (399) **काञ्चनमयम्**........ **आरुरोह**—ಚಂದ್ರನು ಮೇರುಪರ್ವತದ ಚಿನ್ನದ ಶಿಖರವನ್ನು ಹತ್ತುವಂತೆ ಚಂದ್ರಾಪೀಡನು ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು ಹತ್ತಿದನು.

धूतघटोत्कचम्

प. १. **नारायणः .... सूत्रधारः** । ಮೂರು ಲೋಕಗಳಿಗೂ ಮುಖ್ಯ ಆಶ್ರಯನಾದ, ದೇವತೆಗಳಿಗೆ ನೂರಾರು ಉಪಾಯಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸಿಕೊಡುವ, ಮೂರು ಲೋಕಗಳ ಸಂತತವಾದ ವ್ಯವಹಾರವೆಂಬ ನಾಟಕದ ವಸ್ತುವಿನ ಪ್ರಸ್ತಾವನೆ ಮತ್ತು ಪರಿಸಮಾಪ್ತಿಯ ಸೂತ್ರಧಾರನಾದ ನಾರಾಯಣನು ನಿಮ್ಮನ್ನು ಕಾಪಾಡಲಿ, ಇದು ಈ ರೂಪಕದ ನಾಂದೀಪದ್ಯವು. ಇದರಿಂದ ಶ್ರೀ ಕೃಷ್ಣನೇ ಪಾಂಡವರಿಗೆ ಸಹಾಯಕನಾಗಿ ಅವರ ಮುಖಾಂತರ ಈ ಕೌರವ ಪಾಂಡವರ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಅನೇಕರನ್ನು ಕೊಲ್ಲಿಸಿ ಭೂಭಾರವನ್ನು ಇಳಿಸುತ್ತಿದಾನೆಂಬುದು ಸೂಚಿತವಾಗುತ್ತದೆ. **पायात्**- √**पा. २. पर. आशीर्लिङ् प्र. ए.**

प. २. **लीलायता**—ಆಟವಾಡುತ್ತಿರುವ, **अर्जुनकर्म**-ಅರ್ಜುನನ ಕೆಲಸವು, **खे**—ಸ್ವರ್ಗದಲ್ಲಿ.

प. ३. **अवघोषयति**-ಸಾರುತ್ತಿದಾನೆ, **ब्रवीति**. √**ब्रू. २. उभ. (पर) लट्. प्र. ए. येनेदानीम् .... आदिष्टम्** । ಈ ದಾಶ್ಯಲೆಯ ಮಾತಿನಿಂದ ಮುಂದೊದಗುವ ವಿಪತ್ತು ಈಗಲೇ ಬಾಯಲ್ಲಿ ಹೊರಡುತ್ತದೆ ಎಂಬುದು ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿದೆ, **युक्तरूपः**-ಸರಿಯಾದುದೇ, "**प्रशंसायां रूपप्**" ಎಂಬುದರಿಂದ **रूप** ಎಂಬ ಪ್ರತ್ಯಯ ಬಂದಿದೆ.

प. ६. **अवधारयन्ति**—ಜ್ಞಾಪಕದಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡಿದಾರೆ.

प. ७. **शब्दः**— ಕೀರ್ತಿಯು.

प. १२. ಇಲ್ಲಿನ ಪೂರ್ವಕಥೆಗಳು.—

1. ಅರ್ಜುನನು ಇಂದ್ರನ ಆಹ್ವಾನದಿಂದ ಸ್ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ಅಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಕಾಲ ಇದ್ದನು. ಆಗ ಇಂದ್ರನು ತನಗೆ ತೊಂದರೆಕೊಡುತ್ತಿದ್ದ ನಿವಾತಕವಚರೆಂಬ ರಾಕ್ಷಸರನ್ನು ಕೊಲ್ಲಲು ಅರ್ಜುನನನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿದನು. ಅರ್ಜುನನು ಅವರಿದ್ದ ಸ್ಥಳಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ಬಲಿಷ್ಠರಾದ ಅವರೊಡನೆ ಯುದ್ಧಮಾಡಿ ಅವರನ್ನು ಕೊಂದು ಬಂದನು. ಅದರಿಂದ ಇಂದ್ರನಿಗೆ ಬಹಳ ಸಂತೋಷವಾಯಿತು.

2. ಅರ್ಜುನನು ಪಾಶುಪತಾಸ್ತ್ರಪ್ರಾಪ್ತಿಗಾಗಿ ವ್ಯಾಸರ ಉಪದೇಶದಿಂದ ಅವರು ಹೇಳಿದ ನಿಯಮದಂತೆ ಶಿವನನ್ನು ಕುರಿತು ತಪಸ್ಸನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದನು. ಆಗ ಶಿವನು ಇವನ ಸತ್ವಪರೀಕ್ಷೆ ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ಕಿರಾತರೂಪವನ್ನು ಧರಿಸಿ ಒಂದು ಹಂದಿಯನ್ನು ಅಟ್ಟಿಸಿಕೊಂಡು ಅರ್ಜುನನಿದ್ದ ಸ್ಥಳಕ್ಕೆ ಬಂದನು. ಶಿವನ ಮತ್ತು ಅರ್ಜುನನ ಬಾಣದಿಂದ ಹಂದಿಯು ಸತ್ತಿತು. ಇಬ್ಬರಿಗೂ ಮಾತು ಬೆಳೆದು ಘೋರಯುದ್ಧವು ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಬಹಳ ಹೊತ್ತು ಯುದ್ಧಮಾಡಿದ ನಂತರ

ಶಿವನು ಅರ್ಜುನನ ಪರಾಕ್ರಮ, ಧೈರ್ಯ, ಭಕ್ತಿ ಇವುಗಳಿಗೆ ಮೆಚ್ಚಿ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷನಾಗಿ ವರವನ್ನು ಕೊಟ್ಟನು.

3. ಅಗ್ನಿಗೆ ಇಂದ್ರನ ಖಾಂಡವವನದಲ್ಲಿರುವ ಸರ್ಪವೇ ಮೊದಲಾದವನ್ನು ತಿನ್ನಬೇಕೆಂದು ಆಶೆಯಾಯಿತು. ಆದರೆ ಇಂದ್ರನಿಗೆ ಹೆದರಿ ಅರ್ಜುನನ ಹತ್ತಿರಕ್ಕೆ ಬಂದು ತನ್ನ ಉದ್ದೇಶವನ್ನು ತಿಳಿಸಿ ಸಹಾಯ ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ಕೇಳಿಕೊಂಡನು. ಅರ್ಜುನನು ಅದಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪಿದನು. ಅಗ್ನಿಯು ಖಾಂಡವವನವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಲು ಕುಪಿತನಾದ ಇಂದ್ರನು ಬಹಳವಾಗಿ ಮಳೆ ಸುರಿಸಿದನು. ಆ ಮಳೆಯ ನೀರು ಅಗ್ನಿಯಮೇಲೆ ಬೀಳದಂತೆ ಅರ್ಜುನನು ತನ್ನ ಬಾಣಗಳಿಂದ ಮರೆಮಾಡಿ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಬಂದ ಇಂದ್ರನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಅಗ್ನಿಗೆ ತೃಪ್ತಿಯನ್ನುಂಟುಮಾಡಿದನು.

4. ಪಾಂಡವರು ವನವಾಸಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಾಗ ದುರ್ಯೋಧನನು ತನ್ನ ವೈಭವವನ್ನು ಪಾಂಡವರಿಗೆ ತೋರಿಸಿ ಅವರಿಗೆ ಸಂಕಟ ಕೊಡಬೇಕೆಂಬ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಘೋಷಯಾತ್ರೆಯ ನೆಪಮಾಡಿಕೊಂಡು ಅಲ್ಲಿಗೆ ಬಂದನು. ಗಂಧರ್ವರಾಜನಾದ ಚಿತ್ರಾಂಗದನ ವನವನ್ನು ದುರ್ಯೋಧನನು ಪ್ರವೇಶಿಸಲು ಕುಪಿತನಾದ ಅವನು ಇವರಕಡೆಯವರನ್ನೆಲ್ಲಾ ಸೋಲಿಸಿ ಕಡೆಗೆ ದುರ್ಯೋಧನನನ್ನೂ ಕೈಕಾಲು ಕಟ್ಟಿ ಹೊತ್ತುಕೊಂಡು ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದನು. ಆಗ ದುರ್ಯೋಧನನ ಹೆಂಡತಿಯು ಬಂದು ಧರ್ಮರಾಯನನ್ನು ಬಹಳವಾಗಿ ಪ್ರಾರ್ಥಿಸಲು ಧರ್ಮರಾಯನು ದುರ್ಯೋಧನನನ್ನು ಬಿಡಿಸಿಕೊಂಡು ಬರುವಂತೆ ಅರ್ಜುನನಿಗೆ ಆಜ್ಞಾಪಿಸಿದನು. ಅರ್ಜುನನು ಹೋಗಿ ಚಿತ್ರಾಂಗದನೊಡನೆ ಯುದ್ಧಮಾಡಿ ಅವನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ದುರ್ಯೋಧನನನ್ನು ಬಿಡಿಸಿಕೊಂಡು ಬಂದನು.

प. १३. **अर्धरथः**—ಮಹಾರಥನಿಂದ ಕಮ್ಮಿ ಶಕ್ತಿಯುಳ್ಳವನು, **प्रमादी**—ಅಜಾಗರೂಕನು, **व्याजोपलब्धविफलास्त्रबलः**—ಕರ್ಣನು ಅಸ್ತ್ರವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಕಲಿಯಲು ಪರಶುರಾಮನ ಹತ್ತಿರಕ್ಕೆ ಹೋದನು. ಆಗ ಪರಶುರಾಮನು ಕ್ಷತ್ರಿಯರಿಗೆ ನಾನು ಧನುರ್ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಹೇಳಿಕೊಡುವುದಿಲ್ಲವೆಂದು ಹೇಳಲು ತಾನು ಕ್ಷತ್ರಿಯನಲ್ಲವೆಂದು ಸುಳ್ಳು ಹೇಳಿ ಆತನಲ್ಲಿ ಅಸ್ತ್ರವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಅಭ್ಯಾಸಮಾಡಿದನು. ಒಂದುದಿನ ಶ್ರಾಂತನಾದ ಪರಶುರಾಮನು ಕರ್ಣನ ತೊಡೆಯಮೇಲೆ ಮಲಗಿದ್ದನು. ಕರ್ಣನು ತನ್ನ ತೊಡೆಯನ್ನು ವಜ್ರಮುಖವೆಂಬ ಕ್ರಿಮಿಯು ಕೊರೆಯುತ್ತಿದ್ದರೂ ಗುರುವಿಗೆ ನಿದ್ರಾಭಂಗವಾಗಬಾರದೆಂದು ಆ ಯಾತನೆಯನ್ನು ಸಹಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದನು. ರಕ್ತವು ಮೈಗೆ ತಗುಲಿ ಎಚ್ಚರಗೊಂಡ ಪರಶುರಾಮನು ಕರ್ಣನಿಗಾಗಿರುವ ಗಾಯವನ್ನು ನೋಡಿ ಇಷ್ಟು ಯಾತನೆಯನ್ನು ಸಹಿಸುವ ಶಕ್ತಿಯು ಕ್ಷತ್ರಿಯನಿಗೇ ಸಹಜವಾದುದೆಂದರಿತು ನೀನು ಯಾರು? ನಿಜವನ್ನು ಹೇಳು ಎಂದು ಪ್ರಶ್ನಿಸಲು ಕರ್ಣನು ತನ್ನ ನಿಜವೃತ್ತಾಂತವನ್ನು ಹೇಳಿದನು. ಅವನು ಹಿಂದೆ ಸುಳ್ಳು ಹೇಳಿ ತನ್ನಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯೆ ಕಲಿತುದಕ್ಕಾಗಿ ಕೋಪಗೊಂಡ ಪರಶುರಾಮನು ಕರ್ಣನಿಗೆ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ನನ್ನಲ್ಲಿ ಕಲಿತಿರುವ ವಿದ್ಯೆಯು ಪ್ರಯೋಜನವಿಲ್ಲದ್ದಾಗಲೀ ಎಂದು ಶಾಪಕೊಟ್ಟನು. **घृणावान्**—ದಯಾಶಾಲಿಯು, **कर्णो .... रुद्राः ।** ಅಗ್ನಿಯೂ, ಇಂದ್ರನೂ, ಶಿವನೂ ಅರ್ಜುನನಿಗೆ ಅಮೋಘವಾದ ಅಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿದಾರೆ. ಒಂದುಪಕ್ಷ ಅವರೇನಾದರೂ ಈ ಕರ್ಣನಿಗೆ ಅಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ಕೊಡುವವರಾದರೆ ಆಗ ಕರ್ಣನು

ಅರ್ಜುನನಿಗೆ ಸಮಾನನಾಗುವನು. **प्रतिज्ञाव्याघाते**—ಪ್ರತಿಜ್ಞೆಯು ನೆರವೇರದಿದ್ದಲ್ಲಿ.

प. १७. **कृष्णचक्षुषः ते शराः**—ಕೃಷ್ಣನ ದೃಷ್ಟಿಯ ಅ ಬಾಣಗಳು. ಅಂದರೆ ಕೃಷ್ಣಪರಮಾತ್ಮನಿಗೆ ಕಾಣದುದು ಯಾವುದೂ ಇಲ್ಲ. ಆತನು ಶತ್ರುವು ಇಂತಹ ಜಾಗದಲ್ಲಿಯೇ ಇದಾನೆಂದು ಹೇಳಿ ಅರ್ಜುನನಿಂದ ಬಾಣವನ್ನು ಬಿಡಿಸುತ್ತಾನೆ ಎಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯವು.

प. १९. **धृष्टम्**—ಧೈರ್ಯವಾಗಿ. **एहि**—आ+√इ. २. पर. लोट्. म. ए.

प २०. ನಿನ್ನ ತಮ್ಮನ ಸಾವಿನಿಂದ ನಿನ್ನ ಮನಸ್ಸು ವ್ಯಥೆಗೊಂಡು ಆಗಿರುವ ದುಃಖವು ನಿನಗೆ ಹೇಗೆ ಇಷ್ಟವಿಲ್ಲವೋ ಹಾಗೆಯೇ ನನಗೂ ಇಷ್ಟವಿಲ್ಲ. ಹೀಗಿದ್ದರೂ ನಾನು ಹೇಳಿದರೆ ಇದು ನಿನಗೆ ಒಪ್ಪಿಗೆಯಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ನಾನೇನುಮಾಡಲಿ. ನನ್ನ ಮಗನ ದೋಷದಿಂದ ನಾನು ಬಹಳ ದೀನನಾಗಿದೇನೆ.

प. २३. ನೀನು ನಗುತ್ತೀ. ಚಕ್ರಪಾಣಿಯಾದ ಕೃಷ್ಣನಿಂದ ಕಳುಹಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ನಾನು ಹೇಳುತ್ತಿದೇನೆ. ಈ ಅರ್ಜುನನ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾಯಿತು. ನಿನ್ನ ಸ್ವಭಾವಕ್ಕೆ ಇದು ತಕ್ಕದುದೇ.

प. २५. **अवसितम्**—ನೆರವೇರಿದ್ದನ್ನಾಗಿ.

प. २६. **मातृपक्षोग्ररूपः**—ರಾಕ್ಷಸಿಯಾದ ತಾಯಿಯಕಡೆಯಿಂದ ಬಂದ ಕ್ರೂರವಾದ.

प. २७. ದುರ್ಯೋಧನನು ಮಾಡಿದ ಕೆಟ್ಟ ಕೆಲಸಗಳನ್ನು ಹಂಗಿಸುವುದು. **संख्ये**—ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ, **घृणा**—ದಯೆಯು.

प. ३१. ಇಲ್ಲಿ **राजानः** ಎಂಬದಾಗಿ ಬಹುವಚನಾಂತಸಂಬೋಧನವಿದ್ದರೂ ಈ ಸಂದೇಶವು ಪ್ರತಿ ವ್ಯಕ್ತಿಯನ್ನೂ ಕುರಿತು ಹೇಳುವುದಾದುದರಿಂದ **धर्मसमाचर, स्वजनव्यपेक्षां कुरु** ಇತ್ಯಾದಿ ಏಕವಚನಾಂತವಾಗಿ ಕವಿಯು ಪ್ರಯೋಗಿಸಿದಾನೆ. **जातोपदेशइव**—ಹೊಂದಿದ ಉಪದೇಶ ಉಳ್ಳವನಂತೆ ಅಂದರೆ ಪರಮಾತ್ಮಪ್ರೇರಿತನಾಗಿ ಎಂದು ತಾತ್ಪರ್ಯ. **सूर्यांशुभिः समम्**—ಸೂರ್ಯನ ಕಿರಣಗಳೊಂದಿಗೆ ಅಂದರೆ ಸೂರ್ಯೋದಯವಾದಕೂಡಲೆ **कृतान्तः**—ಯಮನು.

प. ३२. **भरतवाक्यम्**—ನಟರು ಮಾಡುವ ಮಂಗಳಾಶಾಸನವು. ಪ್ರತಿ ರೂಪಕಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಆದಿಯಲ್ಲಿ ನಾಂದೀಪದ್ಯವೂ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಭರತವಾಕ್ಯವೂ ಇರುವುದು ಸಂಪ್ರದಾಯ.